

सिद्धान्त-दर्पणः ।

श्रीमद्वलदेव-विद्याभूषण-प्रणीतः ।

श्रीहरिदास दास ।

सिद्धान्त-दर्पणः ।

गौडीय-वैष्णवदर्शनाचार्य—
श्रीश्रीमद् बलदेव विद्याभूषण-विरचितः ।

श्रीहरिदास दासेन प्रकाशितः ।
श्रीधाम नवद्वीप 'हरियोलकुटोरतः' ।

४५७ गौराब्दः

[सर्वसर्वं सुरचितम्]

सिद्धान्त-दर्पणः ।

* श्रीनित्यानन्दाय नमः *

प्रथमा प्रभा ।

पिता पराशरो यस्य शुकदेवस्य यः पिता ।
तं व्यासं वदरीवासं कृष्णद्वैपायनं भजे ॥ १

टिप्पणी ।

श्यामोऽपि यः श्रुति-सरोरुह-बोधरक्तः
शान्तोऽपि यः स्यति तमस्ततिमन्तरस्थाम् ।
प्रत्येकं पदं दिशति यः परमं स्वगोभि
व्यासं तमद्भुत-रवि शरणं प्रपद्ये ॥

वेदं तद्वाच्यं परेशं च दुर्धियो नास्तिका न मन्यन्ते । केचिन्ना-
स्तिकाभासाः समाश्रयन्त्यर्धबुबकुटीयं । तान्तेनान् दुर्गमस्नान् निराकर्तुं
'सिद्धान्तदर्पण' नाम प्रकरणं निबध्नन् स्वप्राचा कृतां श्रीव्यासभक्ति
तन्मुखे मङ्गलत्वेन लिखति । पितेति । भजे प्रणत्यादिभि रनुकूलया-
मीत्यर्थः ॥ पराशर-पितृकध्वेनास्येश्वरत्वं व्यज्यते । 'कृष्णद्वैपायनं
व्यासं विद्धि नारायणं प्रमुमिति' श्रीवैष्णवात् । शुकपितृत्वेन विशुद्ध-
भक्ति-समुपदेशिवच्च, तस्य भवित भजतो वाढिद्धत-सिद्धिकरीति च ॥ १
नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारि नः ।
निरवद्यो निर्बृत्तिमान् गजपति रनुकम्पया यस्य ॥ २

स्वयं भङ्गत माचरति निःशमिति । अत्र कृष्ण श्वेतयोः सुरा-
 रिश्चेति त्रयोऽर्था वर्णिताः । आद्यो पञ्चो मुरारिः कृष्णचैतन्यात्मा
 चिद्धिग्रहः । गजपतिर्गोहृक्क्रियो गजेन्द्रः । निरवयो विगतपशुभावः ।
 निर्दृतिमान् प्रासपार्पद-तनुः, द्वितीये चैतन्यात्मा चैतन्यनामा आत्मा
 विग्रहः मुरारिः संसृतिक्षुरा-विनाशो गजपतिरुक्तज्ञाधीशः । निरवयो
 स्थवराजसः । निर्दृतिमान् अत्रास प्रेमातन्द्रः । तृतीये मुरारिः स्व-
 पुर्ववपुर्धुः । चैतन्यात्मा शवीरुतैरुनिष्ठः गजपतिर्गोराजद-सत्वरः
 करिराजः । निरवयो स्वपशुर्द्विजः । निर्दृतेनान् सस्तेवानिन्दितः ।
 अत्राद्यपञ्चो वाच्यः । अन्यौ तु व्यङ्ग्यौ ॥ २

यदस्मिन् वेदसिद्धान्ताः प्रकाशन्ते सतां प्रियाः ।

तेनायं भण्यते ग्रन्थो नाम्ना सिद्धान्तदर्पणः ॥ ३

प्रकृतं ग्रन्थं स्तौति-यदिति । वेदसिद्धान्ता वेदस्य निःश्व-
 भगवद्गोवेतिहास-पुराणरूपावरूराः प्रकाशन्ते सम्यक् प्रतीता भवन्ती-
 त्यर्थः । सतां वैदिकानां हरिभक्तानां ॥ ३

एकमेव परं तत्त्वं वाच्यवाचकभावभाक् ।

वाच्यः सर्वेश्वरो देवो वाचकः प्रणवो भवेत् ॥ ४

ग्रन्थमवतारयति एकमिति — 'एतद् वै तत्त्वकाम परं चाररं च
 ब्रह्म यदोङ्कार' इति षट्प्रश्न्यां वाच्यवाचकयो रीश्वरोङ्कारयो रभेदो दर्शयते ।
 एवमन्यत्र च ॥ ४

मत्स्यकूर्मादिभी रूपै र्यथा वाच्यो बहु भवेत् ।

वाचकोऽपि तथर्गादिभावाद् बहु रुदीर्यते ॥ ५

द्वयो वैद्विरूपतामाह — मत्स्येति । वाच्य सर्वेशो यथा मत्स्यदि-
 रूपै र्वहुमूर्ति स्तथा वाचकोऽपि प्रणव ऋग्यजुःसामाथर्वेतिहासपुराणादि-
 रूपै र्वहुमूर्त्यो भवति । "एकोऽपि सन् बहुधा योऽवभातोति" श्रीगोपाल-

तापन्याः ।

"सर्वे वेदाः प्र-

पुथिव्यकार-

ऋग् यजुः सा-

स्यर्गादिरूपत्वं

ऋग्वेदो यजु-

श्लोकाः सुत्राण-

वक्तारं सम्यगे-

आसीद् यजुर्वे-

मकल्पयत् ।

सामभिरचैव

द्विजसत्तमाः ।

यजुर्वेद इति

पुराणयो र्वेद-

आद्यन्तरा-

आविर्भाव-

अथो

विनाशः ।

मध्यान्तविही-

विति शेषा-

इति कठयक-

रूपाय विष्णो-

बलितः शक्य-

सर्वेशस्य नि-

निधना नि-

तापन्यां । एकानेकस्वरूपायेति धीवैष्णवे च वाच्यस्य चद्वरूपत्वं ।
 “सर्व्वे वेदाः प्रणवादिका” इत्यारभ्य ‘तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा
 पुथिव्यकार’ इत्यादिनाऽकारोकारमकाराद्धर्मात्रा स्तस्य वाचकस्य क्रमाद्
 ऋग् यजुः सामाथर्वाणि भवन्तोति श्रीनृसिंहतापन्यामभिधानात् प्रणव-
 स्यर्गादिरूपत्वं । ‘एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्
 ऋग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
 श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानीति’ बृहदारण्यकात् । ‘इतिहास पुराणस्य
 वक्तारं सम्यगेव हि । माऽचैव प्रतिजग्राह भगवानीश्वरः प्रभुः । एक
 आसीद् यजुर्व्वेदं स्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । चातुर्होत्रमभूत्तस्मिन् स्तेन यज्ञ-
 मकल्पयत् । आध्वर्य्यं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथैव च । औद्गात्रं
 सामभिश्चैव ब्रह्मन्वे चाप्यथर्व्वभिः । आख्यानाश्चाप्युपाख्यानां गांधाभि
 द्विजपत्तमाः । पुराणं संहिता श्रक्रे पुराणां विशारदः । यच्छिष्टन्तु
 यजुर्व्वेद इति शास्त्रार्थनिर्णयः ।’ इति वायुपुराणे सूतोक्ते श्वेतिहास-
 पुराणयोर्व्वेदत्वं ॥ ५

आद्यन्तरहितत्वेन द्वयं नित्यं प्रकीर्त्यते ।

आविर्भाव-तिरोभावौ स्यातामस्य युगे युगे ॥ ६

अथोभयो नित्यत्वमाह—आद्यन्तेति । आदि जन्म अन्तो
 विनाशः । तद्रहितत्वेन वाच्यवाचकरूपं वस्तुद्वयं नित्यमुच्यते । तस्मादि-
 मध्यान्तविहीनमेकमिति कैवल्योपनिषदि । ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजाबीशानोशा-
 विति’ शेताश्वतरोपनिषदि । ‘तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवासृत्समुच्यते ।’
 इति कठवल्क्यं । ‘अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने । सदैकरूप-
 रूपाय त्रिष्णवे सर्व्वजिष्णवे । अपञ्चय-विनाशाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः ।
 बर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलमिति’ श्रीवैष्णवे च वाच्यस्य
 सर्व्वेशस्य नित्यत्वं प्रकीर्त्यते । वाचा त्रिरूपनित्ययेति श्रुत्या । अनादि-
 निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः

सर्वार्थाः प्रवृत्तयः ॥' इति स्मृत्या च वाचकस्य वेदस्य नित्यत्वं प्रकीर्त्यते
इत्यर्थः । ननु 'ब्रह्मविष्णुहृन्नेन्द्रा स्ते सर्वे प्रसूयन्त' इति सर्वेशस्य
विष्णो रूपसिः श्रुता । देहविनाशश्च स्मर्यते भारतादिषु । वेदस्यापि
शब्दशक्तित्वादुत्पत्ति-विनाशौ दुर्ध्वरौ, ततः कथं तयो नित्यत्वं तत्राह —
आविर्भाविति । अस्त्योभयात्मकस्य वस्तुनो जन्मनाशौ न स्तः । किन्त्वा-
विर्भावतिरोभावौ भवेतां । ब्रह्मेत्यादि श्रुतो विष्णोरुत्पत्ति स्तेषु तस्य
सङ्गतिरेव, चौरैष्विव राज्ञः । उत्पत्ति-प्रतिषेधादेव । देहनाशोऽपि
प्रातीतिक एवेन्द्रजालिकस्येव बोध्यः । नित्यस्य नाशसम्भवात् । वेद-
स्यापि नित्यत्वात्तो नेति प्रतिपादयिष्यते ॥ ६

जगतः स-प्रतीकत्वात् कार्यत्वं सर्वसम्मतं ॥ ७

एवमास्तकान् प्रति श्रुत्यादि-प्रमाणेनेश्वर-वेदौ नित्यौ दर्शितौ ।
अथ वेदावमन्तस्त्वनस्तिकान् प्रत्यनुमान-प्रमाणेन तौ तथा दर्शयते । तत्र
जगत्-कर्तृतयेश्वरोनुमेयः । तदर्थं जगतः कार्यत्वं तावदाह—जगत
इति । सप्रतीकत्वात् सावयवत्वात् । अङ्गं प्रतीकोऽवयव' इत्यमरः ।
तदर्थं प्रयोगः—इदं जगत् कार्यं, सावयवत्वात्, घटवत् । यन्न सावयवं
न तत् कार्यं परमाणुवद् विग्रहद्वेति सर्वेषां बौद्धादीनां तार्किकाणाञ्चा-
भिमतं । एतेन न कदाचिदनीदृशं जगदिति तन्नित्यत्ववादिनां कर्म-
जडानां मतमपास्तं । ते ह्येवमनुमिष्वन्ति—इदं जगत् न कार्यं मनसा-
प्यविभाव्यमानरचनत्वात् । न खलु भूयःसागरादिकं दिगाकाशादिकञ्च
केनचित् सुमेधसा शक्यं मनसापि रचयितुम् । अतोऽनादिसिद्धं नित्य-
मेतत् । यः कल्पः स कल्पपूर्व इति युक्तेरनादित्वमस्य । ईदृशमपि
जगत् सत्यसंकल्पेनेश्वरेण सुकरमेति तत्परिहारो व्यक्तीभावि ॥ ७

संघातः परमाणूनां नास्तिकै र्याः प्रकल्प्यते ।

स तु स्थिरस्य संहन्तुरस्वीकाराच्च सिद्ध्यति ॥ ८

जगद्रूपे कार्ये मतान्तराणि निराकरोति—संघात इति । पार्थि-

वादय श्रुतिविधाः

भाष्यचणिकत्ववाति

चतुर्विधाः, किन्

इत्याहंता स्याद्

स्थिरस्य संहन्तु

प्रधानस्य न

विभुपु

मन्यन्ते, तावि

जगत्कर्तृ, जड

कर्तृत्वं लोके

पुरुषपञ्चायया

तत्वं । न खलु

ईदृशस्य न

अदृष्ट

अनेकै मंहोधरे

भोक्तृयुक्तस्यास

तदय प्रयोगः

भावात् ।

इष्टस्यानुपाज

इष्टमुपाजितमि

अतो ज्ञान

एतस्य ज

तर्हि

॥

बादय श्रुतुर्विधाः परमाणवः पृथिव्यादिभावेन युगपत् संघातं भजन्ते इति भाष्यशृङ्गिकत्ववादिनो बौद्धाः । पृथिव्यादि-संघातहेतवः परमाणवो न चतुर्विधाः, किन्त्वेकस्वभावा एव, परिणामात् पृथिव्यादिरूपो विशेष इत्याहंता स्याद्वादिनः प्राहुः । तैः कल्पितोऽयं संघातो न सम्भवति । स्थिरस्य संहन्तुं श्चेतनस्य तैरस्वीकृतत्वादिति सूत्रभाष्येऽस्य विस्तरः ॥८॥

प्रधानस्य न कर्त्तृत्वं जडत्वादेव साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

विभुपुरुषच्छायया सचेतनं प्रधानं जगत्कर्त्तृ स्यादिति सांख्या मन्यन्ते, तान्निरस्यति—प्रधानस्येति । तदयं प्रयोगः—प्रधानं न जगत्कर्त्तृ, जडत्वात्, काष्ठादिवत् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवतः कुलालादे वृंटादि-कर्त्तृत्वं लोके दृष्टं काष्ठादितुल्ये प्रधाने ज्ञानाद्यभावाच्च तस्य जगत्कर्त्तृत्वं । पुरुषच्छायया लब्धचेतन्यं तच्चेत् तत्कर्त्तृ स्वाक्रियते, तर्हि पुरुषस्यैव तत्त्वं । न खलु तसायसो दग्धत्वमयोनिमित्तमपितु बद्धि-निमित्तमेवेति ॥६॥

ईदृशस्य न कर्त्ता स्याज्जीवः शक्तेरदशनात् ॥ १० ॥

अदृष्टद्वारा जीवो जगत्कर्त्तेति केचिदाहु स्तान्निरस्यति—ईदृशस्येति । अनेकैर्महोधरैः सागरे श्वात्थद्भुतै रूपेतस्य चतुर्दशभुवनात्मकस्यानन्तकर्त्तृ-भोक्तृयुक्तस्यालंख्येयभोग्यभोगस्थानरम्यस्यातर्क्यरचनस्य जगत इत्यर्थः । तदयं प्रयोगः—जीवोऽस्मदादि न जगत्कर्त्ता, तादृश-तन्निर्माणे तस्य शक्य-भावात् । व्यतिरेके ईश्वरवत् । नचादृष्टं तस्य शक्तिः । ईदृशस्या-दृष्टस्यानुपार्जनात् । न च सर्वादृष्टं तत्र द्वार । सर्वैः सम्भूय तादृग-दृष्टमुपार्जितमित्यर्थं श्रुत्यादि-प्रमाणाभावादिति तुच्छमेतत् ॥ १० ॥

अतो ज्ञानादिभिर्धर्मैर्विशिष्टस्त्रिभिरीश्वरः ।

एतस्य जगतः कर्त्ता स नित्यः सदकारणः * ॥ ११ ॥

तर्हि कोऽयं जगतः कर्त्तेति चेत्तन्नाह—अत इति । परमाणुषु

* स तु कारणम् ।

संघातकर्तृतायाः प्रधाने परिणामकर्तृताया आसम्भवाज्जीवे जगन्निर्माण-
शक्तेरदर्शनाच्चेत्यर्थः । ईश्वर एव जगत्कर्त्ता भवन्नि रनुमातव्यो गले
निपतित इति भावः । तदयं प्रयोगः—इदं जगत् सकर्त्तृकं, सावय-
वत्वात्, घटादिवत् ; यन्नैवं तन्नैव । यथा परमाणु यथा चाकाश-
मिति । तत्कर्त्ता चेश्वर एव । तस्यैव सर्वज्ञस्य सत्येच्छस्य द्व्यणुक-
महीधरसागरादि-जगन्निर्माणे शक्तत्वात् । नन्वेनानुमानेन तत्कर्त्ता सिद्धो
नतु तत्कर्त्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानेच्छादोति चेत्तदपि नैव धर्मिग्राहकेण
सिद्धयतीत्याह—ज्ञानादिभि स्त्रिभि विंशिष्ट इति । तेनानुमानेन जगत्-
कर्त्तृताया सिद्धयन् धर्मेश्वरः स्वकर्त्तृत्व-निर्वाहकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणं
धर्मत्रयमादायैव सिध्यति, लोके तद्वतः कर्त्तृत्वदर्शनादित्यर्थः । नन्व-
स्तीश्वरो जगत्कर्त्ता किन्त्वनित्यः सः । जगत्कर्त्तृत्वाच्चतुर्मुखवदिति चेत्-
त्राह—स इति । हेतुगर्भं विशेषणं । तदयं प्रयोगः—ईश्वरो नित्यः
सत्वे सत्यकारणकत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा घट-प्रागभावो यथा च
घटः । घटप्रागभावस्याकारणकत्वेऽप्यसत्त्वात् । घटस्य सत्त्वाऽपि सत्कारण-
कत्वात्, न नित्यत्व मधिकन्तु स एव मूलमित्यत्र (११६) वक्ष्यते ।
एतेनेश्वरः क्षणिकः सत्त्वात् । यत् सत् तत् क्षणिकं ; यथा मेघ
इत्यनुमानं—निरस्तम् । न च सत्त्वादिति सद्धेतुः, व्याप्यत्वासिद्धत्वात् ।
तत्त्वञ्च व्याप्तिग्राहक-प्रमाणाभावात् । न च सत्वस्य हेतोः क्षणिकत्वेन
सह व्याप्तो प्रमाणं निश्चितं, सतः शैलादेः क्षणिकत्वाददर्शनात् ; एव-
मेतद् वेदेपि निरस्तं वेदितव्यं ॥ ११

निर्दोषेश्वर-वाक्यत्वाद्देदः प्रामाण्यमश्नुते ॥ १२

एवं ज्ञानादिगुणकमोश्वरं नित्यमापाद्य तद्वाक्यत्वाद् वेदस्य
प्रामाण्यं प्राहयति—निर्दोषे इति । भ्रमः प्रमादो विप्रलिप्सा करणा-
पाटवञ्चेति वक्तृदोषा भवन्ति । तद्वहितेनेश्वरेण वक्ता प्रयुक्ते वेदवाक्ये
दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वेन प्रामाण्यस्य सहचारात् । तेनैव हेतुना तस्मिन्

प्रामाण्यं सिद्धं ।
लादितन्त्रं । अयम-
जन्मत्वेन यद्यपि वे-
तस्य प्रामाण्यमवा-
भ्रमादिदोष सम्भवात्
त्वात्तद् वाक्यं प्रमाणं
अनङ्गीकारात् । ईश-
स्याद्वादे क्षणिक-वि-
श्वरत्वम्, अतस्तत्त्व-
क्षपभेनोपदिष्टो न
लोकेभ्यः श्रुत्वा दुः-
यामास । स चे-
(११६) निरुपि
देशेन तयोपदिदेश-
विदः । तथा च
प्रामाण्यमिति ॥

धर्मिग्राहकमा-
भवेयुरीश्वरे नि-

एवं ना-

तृताया साधित-
तात्किमुत्वेन ।

* प्र-

स्वादिदिशोक्त्यु-

त्वेभ्य स्तदभोष्ट-

प्रामाण्यं सिद्धं । दोषवत्पुरुष प्रणीतन्तु वाक्यमप्रमाणं, यथा कपि-
लादितन्त्रं । अयमर्थः—‘छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादि’ श्रुतेरीश्वर-
जन्यत्वेन यद्यपि वेदस्यानित्यत्वमसन्देहं, तथापि निर्दोषसर्वज्ञकृतत्वात्
तस्य प्रामाण्यमबाधं, यथार्थज्ञान-करणत्वात् । कपिलादेस्तु जीवत्वेन
अमादिदोष सम्भवात् तद्वाक्यमप्रमाणमिति । नन्वूपभस्य बुद्धस्य चेश्वर-
त्वात्तद् वाक्यं प्रमाणं स्यात् ; मैवं । तस्य तस्य चानुमितेश्वरतया
ऽनङ्गीकारात् । ईश्वरः खलु नित्यः सर्वज्ञादि-नित्यगुणकोऽनुमितः,
स्याद्वादे चक्षिक-विज्ञानवादे च कूटस्थो भावो नास्तीति न तयो र्तादृगो-
श्वरत्वम्, अतस्तद् वाक्यमप्रमाणं । किञ्च, न खल्वर्हत्-सिद्धान्त
ऋषभेनोपदिष्टो न चाहतापि स दृष्टः । किन्तु मायामयीं तच्चेष्टां
लोकेभ्यः श्रुत्वा दुरदृष्टभाक् स तां दधार, जनान् दुरदृष्टान् धर्माद् अंश-
यामास । स चेश्वरः कर्मानुसारिफलमर्पयन्न विषम इति भाष्यपीठके
(१;६६) निरूपितं * । बुद्धश्चासुरान् यज्ञाद् अंशयितुमहिंसाव्यप-
देशेन तथोपदिदेश, नतु तस्मिन्नुपदेशे तस्य तात्पर्यगन्धोऽपीति तत्त्व-
विद् । तथा च तद्ब्यामोहफलकासत्त्वावरण-पूर्वकत्वात्तदुपदेशस्य न
प्रामाण्यमिति ॥ १२ ॥

धर्मिग्राहकमानेन ज्ञानेच्छाकृतयो यथा ।

भवेयुरीश्वरे सिद्धा स्तथा देहेन्द्रियासवः ॥ १३

एवं नास्तिकान् प्रति नित्यो नित्यज्ञानादिगुणक ईश्वरो जगत्क-
र्तृतया साधितः । वेदस्य च सर्वज्ञेश्वर-प्रणीतत्वात् प्रामाण्यं साधितं
तार्किकमुखेन । तत्रेश्वरस्य सविग्रहत्वं वेदस्य नित्यत्वं च न सिद्धं ।

* प्रथमिकर्मानुरूपफलप्रदो भगवान् नायं देहो देहभाजामि-
त्यादिदिशोक्युपदिष्टनिष्ठान् शिष्यान् प्रति परतः सूचित्वेतावगतः प्रयच्छति
तेभ्यस्तदभोष्टानि । इत्यादि

तदिदं द्वयं साधनैकदेशि-मतेन साधयितुमाह-धर्माति । यथा लोके
ज्ञानेच्छाकृतमतः कर्त्तृत्वदर्शनात् कर्त्तृतयानुमिते ईश्वरे कर्त्तृत्व-निर्वा-
हकं ज्ञानादि धर्मिग्राहकेण तेनैवानुमानेन साध्यते । तथा लोके देहादि-
मतः कर्त्तृत्व-दर्शनात् कर्त्तृत्वनिर्वाहि देहादिकमपि साधनीयमित्यर्थः ।
कर्त्तृत्वस्य देहादिभ्याप्यत्वात् । ननु कुलालादीनां चेष्टां विना कृति-
माश्रेण * वटादिकरणेऽसामर्थ्याच्चेष्टाभयदेहादि भवति सहकारि । ईश्व-
रस्य तु कृतिमाश्रेण सर्वेकरणे सामर्थ्यान्नदेहादेरपेक्षेति चेत् मैवमेतत् ।
कर्त्तृत्व-निर्वाहे ज्ञानादिमत्तस्येव देहादिमत्त्वस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
सिद्धः । यत्र कुलालादिषु कर्त्तृत्वं, तत्र देहादिसत्त्वं दृष्टं । यत्र
मुक्तात्मसु देहादिमत्त्वाभावस्तत्र न कर्त्तृत्वमिति । न च सावयवत्वेन
देहस्याप्यनित्यत्वं । तस्याकर्मजन्यत्वेनानित्यत्वाभावात् । इतरथा
ज्ञानस्याप्यनित्यत्वानियमेन तज्ज्ञानस्यानित्यत्वं स्यात् । ननु चेष्टां *
विनापि प्रयत्नमाश्रेणैव कार्यकरणे सामर्थ्यान्नेश्वरस्य चेष्टाभय-देहादि
स्वीकार्यमिति चेन्न, विनापीच्छाप्रयत्नौ ज्ञानमाश्रेणैव तस्मिन् सामर्थ्यान्नि
तशेच्छादिकमपि स्वीकार्यमित्यपि सुवचत्वात् । ननु देहस्यापरिच्छिन्नत्वं
नियमेन युगपन्निखिलदेशगत-कार्यानुपपत्तिरिति चेन्नैतत् चतुरस्रं ।
नित्यस्य तद्देहस्याचिन्त्यशक्त्या सर्वत्र युगपत् सान्निध्यात् । जातिवत् ;
यथा गोत्वादिजातिः प्रतिव्यक्ति पर्यासापि सर्वासु व्यक्तिष्वेका, तथा प्रति-
कार्यपर्यासोऽपि तद्देहः सर्वत्रैक एवेति न किञ्चिच्छिन्नं । यत्तु मह-
त्त्वादुद्भूतरूपत्वाच्च तद्देहस्य प्रत्यक्षतापत्तिरित्युच्यते ; तच्चापातरम्यं
देवादिदेहबदन्तर्धान-शक्तियोगेन तस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् । एतेन कार्यास्य
देहादिमत् कर्त्तृपूर्वकत्वनियमोऽङ्कुरादिषु देहादिमतः कर्त्तुरुपलम्भा-
न्निरस्त इति प्रस्युक्तं । यत्तु जीवादष्ट-सम्पादित देहादिकमीश्वरो भूता-

* आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः ।

कृतिजन्या भवेच्चेष्टा तज्जन्येव क्रिया भवेत् ॥ (वै विः ११/११)

वेशान्यायेनाविश्य कृ-
देहाद्यस्ति ज्ञानादि-
वितृम्भितमेव । ई-
तस्मादोश्वरे ज्ञाना-

यथा ज्ञानादिव-
तस्य निःश्वसि-

ननु प्रकृते-
हकं ज्ञानादिप्रथ-
मुक्तिक्षया तत्
देहादि स्वीकारि-
श्वसितरूपो वदो-
एतेन 'च्छन्दांसि-
यन्मन्यन्ते, तस्मि-
यच्च 'त्रयो वेदस-
मुन्वादिश्चित्तव-
ह्विदेवात् तथा
राशिरूपत्वमस-
म्भवात् । न
एवेति किमनु-
विज्ञानस्य घट-
रम्भकत्व मार-
राशिरूपत्वं व-

*
संग्रहे चाध्या-

विज्ञानाद्येनाविशेष कृतककार्यं स्वयमेव व्यवसिति । ननु तस्मिन् सत्तायाः एकं
देहाकारित्वं ज्ञानादिविज्ञानादिकविशेषभेदाभावात्क्यादौ कर्तव्यं कुतश्चि-
द्विजृम्भितमेव । ईदृश-कल्पनायां प्रमाणाभावाच्चित्तनदेहयोः प्रमाणा-न्तरात् ।
तस्मादादौ ज्ञानादिवदेहादिकमपि भविष्यद्वाक्येणैव प्रमाणेन सिद्धं ॥ १३

यथा ज्ञानादिकं नित्यमीश्वरस्य प्रकीर्त्यते ।

तस्य निःश्वसित वेद स्तथा नित्यः प्रकीर्त्यतां ॥ १४

ननु प्रकृते किमगतं तत्राह — यथेति । यथेश्वरे कर्तृता निर्वा-
हकं ज्ञानादित्रयं धर्मिधातृकत्वात् तार्किकेण स्वाकृतं, नास्तिकान् प्रति
युक्तिकशया तत् स्वीकारितं, तथास्माभि स्तार्किकान् प्रति तथैकतयिर्वाहकं
देहादि स्वीकारितं । यथेश्वरस्य ज्ञानादिकमीश्वरत्वाजिज्ञां, तथा तज्जिः
श्वसितरूपो बहोऽन्वोऽश्वरत्वादेव नित्य इत्यसिच्छं ज्ञरपि तैः स्वीकार्यं ।
एतेन 'च्छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादिति' जन्मत्व-श्रवणात् वेदस्याप्यनित्यत्वं
यन्मन्यन्ते, तज्जिस्तं । जनेः प्रादुर्गात्तथैकत्वेन विवक्षित व्यावातात् ।
यथा 'त्रयो वेदस्य कर्त्तारो मुनिभ्यश्च-निशाचराः ।' * इति सौगते वेदस्य
मुन्यादिरचितत्वमुक्तं, तदपि प्रत्युक्तं । ते हि पाप-वासनाभ्युदिता
हिद्वेषात् तथा कलयन्ति । यत्तु निःश्वसितस्य वायूरूपत्वात्तत्त्वाच्च
राशिरूपत्वसम्भवतात्पादु स्तदपीषद् विषयं । अ वचिन्त्यत्वेन तत्स-
म्भवान् । नह्यन्मप्रागवत्तत्पाणो वायूरूपः, किन्त्वैश्वरत्वात्तद्विजृम्भ
एवेति किमनुपपन्नं । अपि च जज्ञादेः कथञ्चिदप्यादिरूपत्वं स्वादुभावे
विज्ञानस्य घटाद्यर्थाकारत्वं विज्ञानवादे बहुत्व-सम्भावाः कार्यरत्वात्तथा-
रम्भकत्वं भारम्भवादे द्रव्यन्त स्ते त्रय स्तज्जिःश्वसितस्यातथैकत्वाच्च-
राशिरूपत्वं वक्तुं कथं त्रपन्ते ॥ १४

* त्रयो वेदस्यकर्त्तारो भगवन्मुनिनिशाचराः । इति सन्वेदस्य-
संग्रहे चार्वाकदर्शनेन ।

वेदस्यापौरुषेयत्वमर्थं केचित् प्रचक्षते ।

‘वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्वयन-पूर्वकम् ।

वेदाध्ययन-सामान्यादधुनाध्ययनं यथा’ ॥ १५ ॥ *

अथ वैदिकैकदेशमनेन वेदस्यापौरुषेयत्वं तावदाह—ननु वेद-
पौरुषेयः, शास्त्रत्वात् स्मृतिशास्त्रमन, काठकादि-संज्ञातश्चेति चेत्तत्राह—
वेदमवेति । केचिदिति आत्मतुल्यज्ञानं वेदमस्वीकुर्वन्तः कर्मक-
तुल्यमर्थः । अपौरुषेयत्वे तेषामनुमानं दर्शयति—वेदमवेति । वेदाध्ययनं
सामान्यं पक्षं कृत्वा गुर्वध्वयन-पूर्वकत्वे साधिते परिशिष्टमपौरुषेयत्वं
सिद्धये देवेति भावः ॥ १५ ॥ †

तृतीयक्षणविध्वंसो यः शब्दस्योच्यते परैः ।

स तु भ्रमः स्यान्नित्यस्य तिरोभावस्तु युज्यते ॥ १६

वेदानित्यत्वादिन स्ताकिंकां स्तनसुखेन निराकरोति । ननु वेदो
नित्यो न, शब्दराशित्वात् । शब्दस्य चोत्पन्नः खो विनष्टः क इति पुद्गे
रनित्यत्वमसन्देहमिति चेत्तत्राह—तृतीयेति । शब्दस्य तृतीयक्षण-ध्वंस
प्रतियोगित्वं यत्तदुद्भूतद्वयात्तार्किकैरुच्यते, स खलु भ्रम एव । तथा
मुच्यन्ते स्ते भ्रान्ता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नित्यस्य तस्य तिरोभाव एव
शुक्त इत्याह—नित्यमवेति । तदयं प्रयोगः—शब्दो नित्यः, नित्याकाश-
गुणात्वाद्गोकाशनिष्ठमहापरिमाणवत् । व्यतिरेके घटादिनिष्ठस्त्वत्वादिन ।

* श्लोकवार्तिकस्य वचनमिदम् ।

† गोमांज्ञाभ्यामुक्तशब्दोकायां—अथ सर्वशब्देन निमित्त-
शास्त्रासम्बन्धि वेदाध्ययनं गृह्यते, ननु निमित्तशब्दकवृत्ति, अतएव सर्वोक्त-
शब्दवृत्ति निमित्तशास्त्राध्ययनस्य पक्षत्वं योज्यम् । एवं गुर्वध्वयन-
पूर्वकत्वं साध्यं, वेदाध्ययनत्वं हेतुः, आधुनिकाध्ययनस्य दृष्टान्तोक्ति-
विधेयः ॥

कानिचित् शब्दराशेः

विनिश्चयः वेदस्य

वदे गृह्यन्तनिहित

तिरोभावो । ए

ध्वयो तार्किकम

देवा इतिवत् ॥

ईश्वरा विभु-

विज्ञानवनशब्

एवं ता

भूतौ निरूप्य

प्रदर्श्य तेषु चार्ज

ईश्वर इत्यादिभि

तु विद्योपाधिः

मित्यादि श्रुति

विज्ञानघनानन्द

पाणिनिः । का

कानि चार्किके

पुरुषः पुराण

विशेषाद् हि

सत्तास्तीत्या

स नि

हेतुधामनि

साधन-वचन ।

वदकाधम ।

अतिशयेन अत्रानुक्तमाकाशशक्तिः स्वकामादिभिः । अतः प्रेक्षया प्रेक्षया च
शब्दस्य अन्तर्गतत्वान्न स्यात्तत्, न तु स्वकामादिनामाकाशशक्तिः । न हि
यदेतदुद्धान्तनिमित्तं तस्य अन्तः शक्त्यनेन शक्तं । अतः स्वकामादिना
तिरोभासी । एवञ्च शब्दमात्रस्य त्वत्वं सिद्धमित्याकाशस्य त्वत्वं
अस्यैव तार्किकमतेनानुमानसेतव्यं । तदुक्तित्वत्वादेः व्यापकिकं तदुक्तित्व
देवा इति चत ॥ १६ ॥

ईश्वरा विभु-विज्ञान-सुखात्मा श्रुतिभि र्मतः ।
विज्ञानघनशब्दाद् मूर्त्तः स तु तथाविधः ॥ १७

एवं तार्किकयुक्त्या नारितकान् प्रतीश्वरवेदी अगतकृतं प्रमाणा-
भूतौ निरूप्य सात्वतेकदेशियुक्त्या च तार्किकान् प्रति तौ त्वचिद्वनित्या
प्रदर्श्य तेषु चाजं गतेषु तयो र्याध्यात्म्य श्रुति-नयेन स्वयं वक्तुं प्रवर्तते—
ईश्वर इत्यादिभिः । विभुविज्ञानानन्दरूपा न आत्मा स एवेश्वरो, न
तु विद्योपाधिः सत्वतनुः । विज्ञानमानन्द ब्रह्म महान्तं विभुमानान
मित्यादि श्रुतिभ्यः । स च तथाभूतौ मूर्त्तौ एवेत्याह—विज्ञानेति ।
विज्ञानघनानन्दबोल्यादि श्रुतेरेवेत्यर्थः । 'मूर्त्तौ धन' इति अगत्या
पाणिनिः । काटिन्धेऽर्थे हन्ते रप् घनश्चादेश इति सूत्रार्थः । अन्तः
श्रुति व्याकुप्येत । तस्य मूर्त्तत्वं त्वचिन्त्यशक्तिसिद्धं । 'अचिन्त्यशक्तिः
पुरुषः पुराण' इत्यादि श्रुतेः ॥ १७ ॥

विशेषाद्देहिभावेन गुणित्वेन च स प्रभुः ।
सत्तास्तीत्यादिवद्भाति विदुषामपि सर्व्वदा ॥ १८

स त्विच्छा एवेश्वरो विशेषव्यक्तादृष्टदेहिभावेन गुणगुणिभावेन च
विदुषामपि भावते । सत्ता सती कालः सर्व्वदास्तीत्यादौ सत्तादेः सत्ता-
शाश्वतत्ववत् । न च सत्ता सतीत्यादि-बुद्धि भ्रमः । कम ब्रह्म इत्यादि-
वदव्याघातः । न चारोपः । सिद्धो देवभूतो नेति चत सत्ता सती नेति

कदाप्यव्यवधानम् । न च तत्रादेः सत्त्वाद्यन्तराभावेऽपि कदाप्यव्यवधानं
 सतीत्यादि-व्यवहारः । तदर्थेनेह तत्राद्यन्तरोक्तोः । तस्माद्विद्वद्भि-
 र्गणानि भेदव्यवहारी विशेषादेव । विज्ञेयश्च भेद-प्रतिपक्षि, न ज्ञेयः ।
 स चाव्यभिचि * विद्वद्भ्यश्चतुर्भुजैः ; तं विना विशेषण-विज्ञेय-
 आवाधिकं न सम्भवति । स च तत्त्वप्रतिपक्षः । स्वनिर्वाहकत्वेन मान-
 यस्या । तस्य तादृशत्वञ्च भस्मिन्नाहकप्रभावा-सिद्धं जगत्कारणं वि-
 सार्वज्ज्वादीत्यधिकस्तु भाष्यपीठक. (१११६-२२) स्वसम्बन्धेन (२१२६)
 विलोकनीयम् ॥ १८ ॥

स मूलं किल सर्वस्य न मूलं तस्य विद्यते ॥ १९ ॥

ननु जगन्मूलतया कीर्त्यमानस्यापि विरिञ्चादेः नारायणमूलकत्व-
 कीर्तनाच्चात्रायस्यापि किञ्चिन्मूलं भावीति चेत्तत्राह—स मूलमिति ।
 स परेशो नारायणः सर्वस्य कार्यस्य मूलं । 'मूलं विष्णु हि देवाना-
 मित्यादि वचनेभ्यः । न हि तस्य मूलमस्ति, मूले मूलादर्शनात् ।
 एवमेवाह कपिलो मूलप्रकृतिं निरूपयन्—मूले मूलाभावादमूलं मूल-
 मिति । सर्वेषां वादिनां खलु मूलकारणं किञ्चिदभ्युपेयं, अन्यथानवस्था-
 पत्तिं दृष्ट्वा । विरिञ्चादेः मूलत्वस्तु भ्रान्तानुवादकरसतो न तेषां तत्त्वं ।
 यत्त्वमम मूलं वक्तव्यं तदस्माकं नारायण इति ॥ १९ ॥

अचिन्त्यशक्ति-सम्बन्धाद् वेदरूपो विभात्यसौ ॥ २० ॥

एवं भस्मिन्मासीश्वरं नित्यमापाद्य वेदं नित्यमापादयति—अचि-
 न्मिति । असौ चतुर्भुजदेवाकारो नारायणो यथा अचिन्त्यशक्तत्वा तद्वि-
 लक्षणो हंसादि स्तथा निःश्चसितांशेनाविष्कृताक्षरराशि रनादितो विभा-
 तीति नित्यत्वं वेदस्य सिद्धं । एवमेवोक्तं श्रुती—एतद्वै सत्यकामेत्या-
 दिना ; तत्रैव कठे—वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भुरिति शुभ्रम् इति ॥

* अनुपपन्नमानार्थदर्शनेनोपादकाभान्तरकल्पनमभातिः ॥

यदसौ वाचको
 आविर्भावमवा

नारायण-

नेनापि तद्वाह-

यदित्यानुपूर्व्या प-

भयव्यतस्तस्य नि-

वेदो नित्यः, एका-

पुनः पुनराविर्भव-

मुहुर्मुहुस्त्वप्यमाने-

स्यान्नित्याकृ-

काठकादि-स-

अनुमान-

वाचित्वात् ।

यज्ञदत्तादिशब्दः

विश्वकर्म-निमित्त-

इन्द्रं यज्ञहस्त-

व्यक्तयुत्पत्तः पूर्व-

नित्या स्ताः ।

काल एव ; य-

नित्यता अनुपूर्व्या

वाच्यं । ननु

कथं ? कठे

इति । कठे

काठदीप्तो मनु-

यदसौ वाचकोऽभ्येति क्रमेणैकेन सव्येदा ।

आविर्भावमास्तस्य तुधा नित्यत्वमुच्यते ॥ २१

नारायण—रूपवर्णनस्य वेदस्य अत्र वाच्यम् । आशानुभा-
नेनापि तदाह—यदिति । असौ वाचको वेदो येन क्रमेण सत्त्वस्वरूप-
प्रतिष्ठानुपूर्व्या पूर्वकरो ईश्वरादायिर्बभूव, तेनैव क्रमेण परकरोऽप्यापि
भक्तिवत्तत्त्वस्य नित्यत्वं तुधाः स्थाय्यमुवाच्यते उच्यते । तदर्थं प्रयोगः—
वेदो नित्यः, एकानुपूर्विकतया प्रतिकल्पमाप्तिर्वायान् । यथैकत्वभावनया
पुनः पुनराविर्भाव इत्येकमादि रीश्वरावतारः । यन्मैवं, तन्मैवं, यथा
सुमुमुक्षुत्वशानांऽस्मदादिभीतिरेह इति ॥ २१ ॥

स्यान्नित्याकृति-वाचित्वात् कर्त्रभावाच्च नित्यता ।

काठकादि-समाख्या तु तदुच्चारण-हेतुका ॥ २२ ॥

अनुमानान्तरमाह—एवादिति । वेदो नित्य इन्द्राद्यर्वाकृति-
वाचित्वान् । सोत्वादिवाचिगवादि-शब्दवत् । यन्मैवं तन्मैवं, यथा
यज्ञदत्तादिशब्दः । यथा सोत्वादिशब्दो नित्या स्तथेन्द्राद्यर्वाकृतवत् ।
विश्वकर्मा-निर्मितशास्त्रे एता आकृतयः प्रसिद्धाः । विश्वकर्माप्रसिद्धये
इन्द्रं यज्ञहस्तं वरुणं पाशहस्तं अश्वं दण्डहस्तं लिखन्ति । इन्द्रादि-
व्यक्त्युत्पत्तः पूर्वं विश्वतायाः स्मृत्या विरिञ्चि स्तत्तद्व्यक्तोः सृष्टवान्, तातो
नित्या स्ताः । अपरजनुमानमाह—वेदो नित्यः, कर्त्तृशून्यत्वान्
कालश्च ; यन्मैवं तन्मैवं, यथाभुक्तिकाव्यादिः । शब्दान्नित्यत्वस्य
नित्यतानुपूर्वभावाद् यज्ञदत्तादि-शब्दानामाभुक्तिकाव्यादीनाञ्चानित्यत्व
सोध्यं । ननु नित्यशब्दो वेदः कर्त्तृशून्यत्वात्तर्हि काठकादिसंज्ञा तस्य
कथं ? कटेन प्रोक्तं काठकमित्यादि तत्त्वमुपपत्तिरिति चेत्तदाह—काठका-
दीति । कटेन प्रोक्तमुच्चारितं, न तु रचितं, नित्यत्व-अवस्थाकाव्यादीनां
काठकादीनां तदुच्चारणं तद्व्युत्पत्तिः । एतदुक्तं भवति—महाशक्त्यावताराने

सम्भवादिभ्यः
मात्रादिभिर्विदितं
न, सैवेत्येव ।
य—विशेषण-
अर्थेति वाच-
अवस्थायां वि-
(२।२३)
२ ॥
संस्तुतकर्म-
सूत्रमिति ।
हि देवता-
कादर्शनात् ।
दन्तं सूत्र-
न्यथानवस्था-
तेषां तत्त्वं ।
२० ॥
ते—आचि-
त्वात् तद्वि-
तो विभा-
यकमेत्या-
न इति ॥
रिति ॥

सर्वेश्वरेणाकृतिविदा सृष्टोऽभ्यासितवेदश्च ब्रह्मा वैदिकैः कटादिशब्दैः स्तु-
तत्तदाकृती विचिन्त्य तत्तद्व्यक्तां स्वतत्तद्व्यक्तियुक्तां निजोयं ननुपायो-
जोयान् तत्तद्व्यक्तैः प्रवर्तने विनियुक्तैः । तेऽपि तत्तद्व्यक्तानशक्तयः पूर्व-
पूर्वकटादिप्रवर्तितान् स्तान् स्वयंता वर्यातश्चास्त्वक्षितानधोऽस्य प्रवर्तयन्तीति
नित्यत्वं वेदस्य सिद्धम् । एवमाह श्रुतिः—‘यो ब्रह्माणां विदन्नाति पृथं यो
हि वेदांश्च प्रक्षिणोति तस्मै’ इति । स्मृतिश्च—यद्यर्त्तावतुलिङ्गानि नाना-
रूपाणि पश्यन्ते । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु । युगान्ते-
ऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । लेखितं तपसा पूर्वमनुज्ञानाः
न्ययमभुवेत्साक्षा । एवं पुराणेषु साकण्डेयादि संज्ञाश्च बोध्याः ॥ २२ ॥

जीव-वाक्येषु लभ्यन्ते जीवधर्मा भ्रमादयः ।

वेदे तु नैव ते सन्ति सर्वज्ञवचनोच्ये ॥ २३ ॥

वेदस्य निर्दोषत्वं वक्तुमाह—जोवेति । भ्रमः प्रमादो विप्रलिप्सा
करणापाटवञ्चेति चत्वारो जीवेषु दोषाः । तत्रातस्मिं स्तद्वृद्धिर्भ्रमः ।
अनवधानता प्रमादः । स्वप्रतीतिविपरीत-प्रत्यायनं विप्रलिप्सा । इन्द्रिय-
मान्धं करणापाटव । जोवाः खलु शुक्तिकादिषु रजतादीनि प्रतीयन्ति ।
स्वान्तिके जायमानं गानमन्यत्र निहितमनसो न शृण्वन्ति । ज्ञानखलाः
स्वावगतानप्यर्थान् शिष्येषु न प्रकाशयन्ति । निहितमनसोऽपि करण-
मान्धाद् यथावद् वस्तूनि न गृह्णन्तीति प्रसिद्धम् । तत्र ते दोषा स्तद्वाक्येषु
संक्रमन्ते । अतः कपिलादि सिद्धान्तानां परस्परं व्याहृति र्दृष्टा । न
ल्लेते दोषा वेदे सन्ति । तस्य भगवद्रूपत्वेन सर्वज्ञत्वान् ॥ २३ ॥

साधनं यत्फलञ्च ह यथायं यद् विशारदः ।

तथैव सर्वैर्निपुणैर्यथोक्तं तत् प्रलभ्यते ॥ २४ ॥

निर्दोषत्वं हेतुमाह—साधनमिति । अयं विशारदः सर्वज्ञो वेदः ।
यत् साधनं कारिण्यादि यथाह—तस्य फलञ्च नृप्यादि यदाह तत्तथैव

सर्वे निपुणै र्यथो-
क्तोतिष्टोसेन स्व-
भ्रमादिदोषवश्या-
न्ये

अतो ब्रह्मादि-
मन्वाद्यैश्चापि

निपुण-
निर्दोषो वेदः ।
सोऽपि फलपु-
नःफलान्यवधान-
न्य

ब्रह्माद्यैरवि-
धूकैरिव र-
ति

ननु
अस्माकं रि-
तात्वेप वे-
दीक्यते ना-
श्रुतिः स्मृ-
तस्त्वकोट्येषु
स्वज्ञान ।

अर्हन्प्रभु-
सर्वैव ल-
क्षित-
—अर्हन्

सर्वे निपुणौ यथाज्ञां प्रलभ्यन्तेऽनुब्रूयते । कारिकायां बृहिः पुनश्च पुनः ।
यथोक्तिर्होमेन स्वर्गः, ज्ञानेन सोमश्चाच्यते वेदेन, तत्सर्वं यथावत् उपगन्तुं
अमादिद्रोणशून्यो वेदः ॥ २४ ॥

अतो ब्रह्मादिभिर्देवैर्वशिष्टाद्यैर्महर्षिभिः ।

मन्वाद्यैश्चापि वेदोऽयं सत्त्वार्थेषूपजीव्यते ॥ २२ ॥

त्रिपुण्याः सर्वे ते के इत्यपेक्षायामाह—अत इति । यस्मान्निर्गतो
किर्दोषो वेदः । अतो ब्रह्मादिभिर्महत्तमैः सर्वैः सर्वेषु धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु फलेषु निमित्तेष्वेव वेद उपजीव्यते आश्रीयते, तदुक्तान्यनुष्ठान-
तत्फलान्यवाप्यन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ब्रह्माद्यैरचितोऽप्येष यदि कैश्चिन्नगधमैः ।

धृक्कैरिव रविर्नाभिर्वीक्ष्यते तस्य का क्षतिः ॥ २६ ॥

ननु यदीदृशो वेदः स्तर्ह्यहंदादयः कथं तमवमन्यन्ते, तत्राह—
ब्रह्माद्यैरिति । नैर्महत्तमैरिदानीन्तनैश्च महर्षिः सर्वैरचितः समाधि-
तांथ्येष वेदां यदि सौगतादिभिः कैश्चिन्मनुष्यापसदैरुल्लूकैर्भानुशिवनाभि-
र्वीक्ष्यते नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । तर्हि अस्य वेदस्य काऽप्युज्यता-लक्षणा
क्षतिः स्यान्न कापाति । यथा देवमानवादिभिः सर्वैः सक्रियमाणः सूर्यो
अनसूकोदरेषु निह्नुवानं धृक्कैर्न वीक्ष्यते, नैतावता तस्य प्रभाव-हानि
स्तद्वत् । तथा च पामराणां का कथेति ॥ २६ ॥

अर्द्धप्रभृतयः शास्त्रे स्वकीये यत्फलं जगुः ।

तन्नैव लभ्यते कापि तत् स्तत् कल्पितं भवेत् ॥ २६ ॥

इति सिद्धान्त-दर्पणे नास्तिक-निरासः प्रथमा प्रभा ॥१॥

अर्हद्दिशास्त्रस्य कल्पितत्वात् तदुक्तमायनात् सामान्यं नास्तीत्याह
—अर्हदिति । ते ह्येव कल्पयन्ति । आत्मधर्माश्चैतदुद्गता-काला-

काणाः पदं गदाधारी देवैर्वा स्थापयन्तीत्यादि कथेषां तत्त्वमज्ज्ञिना न्यःसेनाभ्युदये
 भावन ! वाच्यवाति शब्द भाष्येन पापपुण्यकर्मण्य कर्मोपकेन वेष्टितस्य
 जीवस्य सुखस्य दर्शन-ज्ञानचारिणैः साधनै रावृत्तै र्नाशकान् पञ्चभूत-
 नादकमेव निगदितस्य तत्त्वालोकाकाशवर्चिन्यामतिविस्तीर्णायां शिखया-
 भारोहो मुक्तिरिति । न चैतन् केनापि कुत्रापि प्रतीतं मानसीमाधनं हि-
 नादकार्थवत् प्रकल्पनया नियद्धत्वात् । न चैतन्मतस्थानां किञ्चि-
 द्भोक्तव्यं । प्रत्यक्षनारकिट्येनावगतत्वात् । एवं बौद्धानाञ्च भावनामक-
 थादिनां न काप्याः चेति—का कथा तेषामिति नास्तिका निराकृताः ॥ २ ॥

इति प्रथमा प्रभा व्याख्याता ॥ १ ॥

द्वितीया प्रभा ।

इतिहास-पुराणाख्यो भागो यो वाचकस्य सः । *

कत्तं वज्रित एवास्य व्यासः प्राकट्यकृन्मतः ॥ १

अथेतिहास-पुराणेषु विष्णुभक्तिवाक्यानि वीचयानि लिखितानि रत्नान्य-
 वेदरूपाणि विवक्षन् सीमांसकैकदेशिनः कांश्चिदास्तिकाभाषास्त्रिराकर्तुं
 प्रवर्तन्ते—तथाहि—'नन्वितिहास पुराणयो र्न वेदत्वं' । 'अष्टादश पुरा-
 णानि' कृत्वा सत्यवतीमुतः । चक्रे भारतमाख्यान वेदार्थैरुपबृंहितमिति
 सकात्वे । सास्ये च तयो र्यास-कृतत्वाभिधानादिति सत्त्वज्ञा—इति-
 हासेति । 'कृत्वा सत्यवतीमुत शक्रे' इत्यत्र तानि प्रकटयन् तन्नाशकत्वात्
 स्वभूवेत्येवार्थः । अन्यथा श्रुतिमुक्त्यर्थव्याप्तापापतिः । किञ्च—यद्
 ब्राह्मणानांतिहासपुराणानीति ब्रह्मयज्ञे वेदाध्ययने विनियोगात् तयो
 र्देदत्वं, पुराणान् पुराणमिति वेद-पूरकत्वाभिरुक्तिः । न हि न्यूतन

* इतिहासादिरव्येवमनादि वेदवद् भावेऽपि ।

स्वर्गोक्तगुरुप त्रपु-
 चतुगे वेदान् सा-

विचचरा' इति

मार्कण्डेयादि

ननु वेद-

तत्राह—मार्कण्डे-

विधया तद्व्युत्प-

वेदेऽपि येति

निदेशाद् र-

इतीतिहा-

एवन्त-

"वर्षासु रथक-

ज्येष्ठितत्वात्-

माधे च र-

विधिव्याकोप-

देशादेव तत्रा-

पदा "निपाय-

अत्र निपा-

तद्वतिरिति

स्वर्गकल्लसास्य त्रुणा पूर्तिं युज्यते । एवमभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे—‘यो वेदं
चतुर्गे वेदान् साहोपनिषदो द्विजः । पुराणं नैव जानाति न तु स ह्याय
विचक्षण’ इति ॥ १ ॥

मार्कण्डेयादि-संज्ञा तु काठकादिवदिष्यतां ॥ २ ॥

ननु वेदं श्वेत्तद्भागं स्तर्ह्यनादौ तस्मिन्मार्कण्डेयादि-संज्ञा कथं,
तत्राह—मार्कण्डेयादीति । मार्कण्डेयेनोच्चारितं मार्कण्डेयमित्यत्रमादि
विधया तद्व्युत्पत्तिः काठकादिवन्मन्त्रव्या ॥ २ ॥

वेदेऽपि येतिहासादौ शूद्रस्याप्यधिकारिता ।

निदेशाद् रथकारादेरिव ज्ञेया कचित्तु सा ॥ ३ ॥

इतीतिहासादिपौरुषेयत्वबाध-निरासो द्वितीया प्रभा ॥ २ ॥

एवञ्चेद् तद् भागे शूद्राधिकारः कथं तत्राह—वेदेऽपीति ।
“वर्षासु रथकारो ऽग्निना दधीतेति” विधिरूपवेदनिदेशादेवाधान-मात्रे-
ऽपेक्षितत्वाद्भूगां त्वाद्वानां व्रतपते व्रतेनाधामीत्याधानाङ्गभूत-मन्त्र-
मात्रे च रथकारस्य सुधन्वापरनाम्नः सङ्करजातेरद्विजस्याधिकारोऽन्यथा
त्रिविधव्याकोपापत्तेः । ननूत्तरकर्मणि तदुपयुक्ते अध्ययने वा, तथा तन्नि-
देशादेव तद्भागे वेदेऽपि तस्याधिकारो, न तु तदन्यस्मिन्नुगादाविति । आ-द-
पदा “निषादश्चपति याजयेदिति” [मंत्रायनीयसंहिता २।२।१] प्राणं ।
अत्र निषादाभिन्नस्य स्थपते र्यागमात्रे तदङ्गमन्त्रमात्रे चाधिकारो, न तु
तदतिरिक्ते पाठे, तदुक्ते कर्मणि वेति ॥ ३ ॥

इति द्वितीया प्रभा व्याख्याता ॥ २ ॥

तृतीया प्रभा ।

नन्वृगादिः पुराणान्तो वेदो नित्योऽस्तु किन्त्वदः ।

सम्प्रति प्रचरद् भूमां श्रीमद्भागवताभिधं ।

अष्टादशातिरिक्तत्वाद् वेदरूपं न सम्भवेत् ॥ १ ॥

एवमेवेदश्चाष्टादशे दुर्धर्माभिरिति प्रज्ञाहिते केचिद्देवं स्वीकृत्यन्तो-
ऽपि शैवाद्यां त्रिणुपारतस्यैकनिरूपके श्रीभागवते शिद्धे विष्णुः शङ्कते ।
नन्विति—अष्टादशेः पुराणान्तस्य वेदस्याक्तं हेतुभिर्नित्यत्वं यस्मात्
तन्मया स्वीकृतं, किन्तु शुक्लपरीक्षित्-संवादितया भुवि सम्प्रति यत्प्रचरति,
तदिदं भागवतं वेदरूपं न भवेत् । यदिदमष्टादशस्योऽतिरिक्तं प्रतीयते ॥

अष्टादशान्तरं * व्यासो भारतं कृतवान् प्रभुः ।

भारतोत्तरमेतत्तु चक्रे भागवतं मुनिः ॥

इत्येवमुक्ते रेतस्य नाष्टादशसु सम्भवः ॥ २ ॥

एतदुपपादयति—अष्टादशेति सार्द्धकेन । अष्टादशपुराणानि
कुर्वेत्यादिना मात्स्य-स्कान्दयोर्वाक्येनाष्टादशपुराण-प्राकट्यान्तरं भारत-
प्राकट्यमुक्तं । प्रथमस्कन्धे तु श्रीव्यास-नारदसंवादे भारतं प्रकटयाम्य-
परितुष्टेन व्यासेन श्रीनारदोपदेशान् स्वपरितोषकर श्रीभागवतं शुक्ल-
परीक्षित्-संवादि प्रकटयाम्यभूवेत्युक्तं । कथा तु तथैव द्रष्टव्या । तेन
जायते श्रीमद्भागवतमेतदष्टादशसु नान्तर्भवति, किन्तु त्रिणुपार्मादिवर्ति-
रितिमेवातो न वेदरूपत्वं । अष्टादशान्तर्भूतं भागवतं स्वितोऽन्वदेव
स्यात्, तत्तु अस्तु वेदरूपमिति भावः ॥ २ ॥

मैवं लक्षण-संख्याभ्यामिदमेव हि तद्भवेत् ॥ ३ ॥

* अष्टादशोत्तरं ।

परिहरति—

सर्गां या च संख्या स

नान्यदित्यर्थः । त

विस्तरः । वृत्तासु

मध्ये ये स्यु नैर

अष्टादशपञ्चाशि

सिद्ध-समन्वितम् ।

स्कान्दे च—'प्र

महाविद्या यत्र वृत्त

वितुरिति ।'

नित्यं भागवतं

गीतमेत । वा

जम्बु सहाभागा

मुनिः । संहि

देवेन । ब्रह्म

साम्प्रसारमाधम

सास्त्रादिमत्त्वेन

वर्द्धयतां स

महिषाष्टादि

मात्स्यायन

पासराणां श

ब्रह्मश्रीरिति

व्यास-ना

एकस्मैव

परिहरति — मैवमिति । अष्टादशान्तरीतस्य श्रीभागवतस्य यत्न-
 सार्थं वा च संख्या सास्यादौ कथ्यते, ताभ्यामेव ऋतुभक्तिमैव तदन्तरात्,
 नान्यद्विपर्ययः । तत्र मासस्यै — 'यत्राभिरुक्तं गायत्रीं चर्चते धर्म-
 विस्तरः । वृत्रासुर-वधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥ सारस्वतस्य कल्पस्य
 मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्ब्रह्मान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ॥
 अष्टादशवृत्तः पुराणं तत्प्रकीर्तितं । लिखित्वा तच्च यो दद्याद्देव-
 सिद्धि-समन्वितम् । प्रौढरक्षां पौर्णमास्यां स याति परमं पदमिति' ।
 स्कान्दे च — 'ग्रन्थोष्ठादशसाहस्रो द्वादशस्कन्ध-पञ्चमतः । द्वयप्रोक्त-
 ग्रन्थविद्या यत्र वृत्रवध स्तथा । गायत्र्या च समासश्च स्तद् वै भागवतं
 विदुरिति ।' शुक्रभाषितव्याख्यास्थोक्तं पात्रे — 'अश्वरीष ! शुक्रोक्तं
 नित्यं भागवतं शृणु । पठस्व त्वमुखेनैव यदोच्छ्रुति भवचयमिति'
 गौतमेन । वाराहे च — 'परीक्षितः शापकथन-प्रसङ्गे तत्त्वमुक्तं । तत्रा-
 जम्बु सहाभागा मुनयः संशितव्रताः । शुक्रश्च व्यासतनयो महाभागवतो
 मुनिः । संहितां श्रावयामास राज्ञे भागवतां मुनि' रित्यादिकं श्रीवराह-
 देवेन । ब्रह्माण्डे च — 'शुक्रवागमृताब्धीन्दुरिति श्रीशेषदेवेन । लङ्घनेन
 व्यासाधारणधर्मवचनेन वस्तु परिचीयते, न तु व्युत्पत्तिमात्रेण ; यथा
 साहनादिमत्वेन लङ्घनेन गोः परिचीयते । अन्यथा भगवत् प्रोक्तं भग-
 वद्देवताकं वा यत्किञ्चिच्छास्त्रं भागवतं स्यात् । गच्छतीति व्युत्पत्त्या
 महिषोष्टादिश्च गोर्भवेत् । तस्मात्तद्वदेनैव वस्तु परिचयं । यत्तु
 मासस्याद्युक्तलक्षणं वाच्यं केनचित् सुधिया कुतमेतद् व्यासकृतं खन्धदिति
 पामराणां शङ्कान्तरं, तत् खलूपरि परिहरिष्यामः ॥ ३ ॥

ब्रह्मश्रीयतिसंवादो योशोष्ठादश-मध्यगः ।

व्यास-नारद-सम्वाद स्तत्र यस्मात्प्रवेशितः ॥

एकस्यैव तदेतस्य श्रीमद्भागवतस्य तत् ।

अष्टादशान्तर्वर्तित्वं पौर्वापर्यञ्च सम्भवेत् ॥ ४ ॥

नन्वष्टादशपुराणोत्तरं भारतं प्रकटितं । भारतोत्तरं तु श्रीनारदोऽप्यष्टादशभागवतमित्येतद् ब्रुवता न्वया आगवतद्वयमभिमतं । तेन च पुराणान्यूनविंशति इति । किञ्च—भारतोत्तरस्य तस्य लक्षणसंकेपे मास्स्याद्युक्तं प्रतीते, भारतात् पूर्वस्य के ते इति स्ववक्तृत्वं प्रज्ञानप्रेष्यं प्रकाशितमिति चेत्तत्राह—ब्रह्मश्रीति ह्यभ्यां । 'इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मके माभिपकृजे । स्थिताय भवर्भाताय कास्मयान् संप्रकाशितं ।' इति द्वादशस्कन्धवाक्याद्वगतो ब्रह्मनारायणसम्बादरूपा यो भागवतस्य भागो भारतात् पूर्वमष्टादशस्याविर्भावित स्तत्रानाविर्भूतो व्यासनरद्वयसम्बाद-रूप्य स्तस्यैवापरोभाग स्तत्र यस्यान् प्रवेशितः । तत्ततो हेतोरस्यैव तस्य तदुभयं सम्भवेत् । आगद्वयविशिष्टस्य सत स्तस्य लक्षण-संकेपे मास्स्यादावुक्तं इति न कोपि रुन्देहगन्धोऽस्ति । पूर्वमेवोक्तं प्रथमं (७।८) सूतेन—'स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजं । शुक्रमथ्यापयाम स निवृत्तिनिरतं मुनिमिति' । प्रथमतः स्वयं ब्रह्मब्राह्म-सम्बादरूपं सच्चो-पेण कृत्वा पश्चात्तदष्टादशेष्टादशकस्य विस्तारार्थं चेत्यर्थः । तथाच त्वदुक्तं स्वयं वियदुष्पायमायामभूदतो मूर्द्धाणि गृह्णात्वा रुद्रीति । भारतापक्रमे-ऽप्येवमस्ति—प्रथमं चतुर्विंशति-सहस्रं भारतं कृतमाख्यानै विना । तत्ततः सहितं पञ्चाशन् सहस्ररूपं तदनन्तरं ततोऽप्यधिकं ततोऽप्यधिकमिति ॥

विवक्षा नास्ति कालस्य स चेदत्र विवक्ष्यते ।

मार्कण्डेयान्नेययोः स्याद् बहिर्भावः स्तदानयोः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्याष्टादशातिरिक्तत्वाद्-तिरास

स्तृतीया प्रभा ॥ ३ ॥

अन्यासङ्गतिमाह—विवक्षेति । पौर्वापर्येण भासमानस्य कालस्य विवक्षा नास्ति । स तादृशः कालश्चेदनेतिहासपुराण-निरूपण

यत्तु मिथ्यते, तर्जनयोः

बहिर्भावः स्यात् ।

ऽन्यदिदं शुक्रभाषितं

वपि एवं साभ्युः

'भगवन् ! भारतात्

नानाशास्त्रसमुच्चयं

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽ

कृते श्रुतभिः प्रश्नै

विना न सहतेति

'सुत ! त्वं पुजि

ष्टुटः सूतः । 'स

कमुक्त्वाऽवतार्यं

सारं प्रवक्ष्यामिति

पदान्ययाच्यत्

तेभ्यः सः । त

मभगदशान्तर्भावि

न्धेय, व्यासतोय

प्रणुस्य च

पुराणं संप

वस्तुमिष्यते, तर्ह्यनयोः सरप्रति भुवि प्रचरतो मार्कण्डेयाम्नेययो रक्षादशभ्यो
वहिर्भावः स्यात् । अयमर्थः—भारतात् पूर्वेष्वष्टादशसु यज्ञाभयत् ततो—
अथदिद् युक्तभाषितं यद्भारतादुत्तरमिति चेत्तत्र शङ्का, तर्हि मार्कण्डेयादा—
वधि एवं साभ्युत्ति । तथाहि मार्कण्डेयारम्भे— (१म अ०)
'भगवन् ! भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना । पुराणमन्वमतोः शब्दै
र्नाशाशास्त्रमुच्चयं रित्यादि ।' तदिदं भारताख्यानं बहुर्थं बहुविस्तरं ।
तत्त्वतो ज्ञानुकामोऽहं भगवं स्त्वामुपागतः' ॥ इति च प्रोच्य जैमिनिना
कृतं श्रुत्वाभिः प्रश्नैः पुराणकथावत्तारिता । सा च भारतोत्तरभाक्त्वं
विना न सङ्गतेति मार्कण्डेयस्याष्टादशभ्यो वहिर्भावः । एवमाम्नेयारम्भे
'सूत ! त्वं पूजितोऽस्माभिः सारात्सारं वदस्व न' (१।३) इति शौनकेन
पृष्टः सूतः । 'सारात्सारतरं हि भगवान् विष्णुरव्यय ईश्वर' * इत्यादि—
कमुक्त्वाऽवतारार्थं च पुराणं तत्तद्विद्यासारं वदन् प्रसङ्गाद् ग्रन्थान्तं गीता—
सारं प्रवक्ष्यामिति प्रतिज्ञाय 'देवी ह्येषा गुणमयीत्यादीनि' कानिचित्
पदान्यवाचयत् । अर्थमात्रोक्तौ यथावत्तानि न ब्रूयादित्याम्नेयस्यापि
तेभ्यः सः । तस्मात् कालविवक्षा न नास्तीति भागवतादीनां त्रयाणां—
भगवदशान्तर्भावः सिद्धः । इत्थञ्चेतिहासपुराणानि सर्वास्यनादिसिद्धा—
न्येव, व्यासरोपां प्राकट्यमात्रमित्युक्तं न विस्मर्तव्यं ॥ ५ ॥

इति तृतीया प्रभा व्याख्याता ॥ ३ ॥

चतुर्थी प्रभा ।

प्रणम्य च शिवां देवीं शर्व्वं भागवतं तथा ।

पुराणं संप्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

* सारात्सारा हि भगवान् विष्णुः सर्गादिकृद् विभुः ।

इति वाक्यास्तु ये देवीपुराणं द्वैपयङ्कुलाः ।

ऊचुर्भागवतं ते हि स्वमौख्यं प्रवितन्वते ॥ १ ॥

एवं शुक्वरोचितसम्भवसूयं श्रीभागवतमष्टादशाध्यायगतं महापुराण-
विश्वाराधनं तत्र शास्त्रैकतानि शास्त्रान्तराणि निराकृतं प्रवर्तते । तथाहि
ननु प्रणम्य चैत्यशिल्पे देवीपुराणस्य प्रथमे पद्ये तत्र भागवत-पदप्रयोगात्
भागवत्त्वा इदं भागवतमिति योगाच्च देवीपुराणमेव भागवतमस्ति यद्व्याख्या-
दिकं सात्त्विकं प्राप्तं — न चेद् भुवि शुक्प्रोक्तत्वेन प्रचरदिति चेत्तत्राह —
प्रणम्य चेत्यादि प्रकटार्थः ॥ १ ॥

मात्स्यादौ यद् भागवतं प्रोक्तं तच्छुक्-भाषितं ।

न तद्देवीपुराणं स्यान्नक्षणादि-विपर्ययात् ॥ २ ॥

तेषां मौख्यं प्रपञ्चयति — मात्स्यादिति । मात्स्ये स्कान्दे च
यस्य लक्षणां गायत्रीसमारम्भत्वं कथितं, यस्य सख्या चाष्टादश-तद्वन्ती
वर्णिता, तद्धि पाशादौ शुक्भाषितत्वेनोक्तं ब्राह्मं, न तु देवीपुराणम् ।
तत्र मात्स्याद्युक्तयोर्लक्षण-संख्ययोरभावात् । तद्विपरीतयोस्तयोः
सत्त्वाच्च । तस्य हि विषयशैलोज्ज्वलाभ्युदयरुभनिशुम्भ-मथनाकृष्टपाद-
त्रयविशिष्टत्वं लक्षणम् । लक्ष्यं तस्य सङ्ख्योक्ता । 'लक्ष्मणेश
श्लोकस्य विद्या देवेन भाषिते'त्यभ्युदय-पादपुस्तकान्वयवाक्यात् । शुक्-
परीक्षितसम्वादस्तु तत्र कापि नास्ति । किञ्चाध्यायसमाप्तौ निबन्धेषु
तदुदाहृतौ च देवीपुराणानामेव समाप्तिरुदाहृतिश्च दृश्यते, न तु भागवत-
नाम्नेत्यतो देवीपुराणं भागवतं ब्रुवन्तः शुक्भाषितमद्विद्विषां विमूढा
एव श्रिताः । एतेन 'हेमसिंह समन्वितमिति' सिद्धवादिनाम्नेन किञ्चिन्न
देवीपुराणस्य शाङ्कनं चाणजीवनञ्च निरस्तं । न खलु तत्र तत्तद्वाहवो-
पेतानि पुराणानि देवान्युच्यन्ते । किन्तु जनश्रेण्यापुपेतान्येव । तस्मात्
सिंह-शाब्देन सिद्धान्तं ज्ञेयं । पुस्तकवाहीनेन तस्यापेक्षया शीतो

मीमसेन इति व्यक्तेः
हेमां सिंहाः सन्तीत्ये

तत्र भागवतस्य

तथेति व्यवधानं

प्रणम्य चै

तस्य चान्यस्य च

विशेषणत्वात् तथा

योग्यमिति । शब्

मण्डल-मण्डितः

राशधनार्थं मे

तद्व्याख्यात् ।

लकायो वाधात्

भागवतप्रोक्तत्वात्

शुक्भाषितशास्त्रं

योगरूढो बोध्यः

यदिदं कालि

इत्युक्तं कालि

तत्र प्रमादात्

ननु

काशीपुराणं

मेव भुवि भव

नद्विद्विषां स

क

नामनाम्ने

श्रीमन्मेन इति लक्ष्येदेशेनापि पुराणमाश्रयणमात्रम् । यत्नं चतुर्षु पादेषु
हेम्नां सिंहाः सन्तीत्येके ॥ २ ॥

तत्र भागवतत्वेन शर्वस्यैव विशेषणात् ।

तथेति व्यवधानाच्च पुराणं न विशिष्यते ॥ ३ ॥

प्रमाणं चेत्यादिवाक्याद्दीपुः शो भागवतत्वं-आन्ति निरन्तरं
नस्य वाक्यस्य वास्तवार्थं दर्शयति । तत्र पञ्चे भागवत-शर्वस्य शर्व-
विशेषणत्वात् तथा-शर्वेन व्यवधानाच्च पुराणं श्रीभागवतमिति न विशेष-
णाविति । शर्वस्य * भागवतत्वेन — 'भस्मोद्भूतितदेहस्तु जटा-
मण्डल-मण्डितः । अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमव्ययम् । विष्णो-
राराधनार्थं मे ब्रतचर्या पितामहेति' गारुडे द्वितीयाध्याये (१०।११)
तदुवाक्यान् । न च भगवत्या इदं भागवतमिति वाच्यं, कोऽर्थो दृगिति
उक्ताको वाधान् । तथात्वे तद्विषयकस्य सर्वस्य तत्त्वापत्तेः । तस्माद्
भागवत्प्रोक्तत्वभागवद्देवताकृतैकतरुपात्रयचराक्षया समुदायशक्त्या च
शुक्लाशितशास्त्रं वाच्यं बोध्यत्वं भागवत-शर्वः पञ्जनादि-शर्वक-
योगरूढो बोध्यः ॥ ३ ॥

यदिद् कालिकाख्यञ्च मूलं भागवतं स्मृतं ।

इत्युक्तेः कालिकाभिरुच्य यद् भागवतमूचिरे ।

तच्च प्रमादाद् द्वेपाञ्चेति प्राहु विपश्चितः ॥ ४ ॥

अनु यदिदमित्यादिकान् पुराणदान-प्रसङ्गे कालीपुराणवाक्यात्
कालीपुराणं भागवतमस्तु यदष्टादशमु गणयते, तत्वेतत् सम्प्रति भागवत-
त्वेन भुवि प्रचरदिति केचित् कालीभक्ताः कल्पयन्ति — ताद्विरस्याह —
यदिदमिति साधेन । प्रमादादिति — मास्ये यद्भागवतं लक्षणसङ्ख्याभ्यां

* श्रुयति सकलाः प्रजाः कुरुताति शर्वः । विष्णु-इत्य-

नामभाष्ये शङ्करः ।

वर्णितं च तत्कालीपुराणं । तत्तत्कालीपुराणं स्तुताभावात् । पाश्चात्
श्रीभागवत-च शुक्रभाष्येण च तत्तत्कालीपुराणं नास्तीति, तत्
प्रमाणान् श्रीभागवते विदुषां च तदन्तर्ति विमुह्यमाने इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एतस्योपपुराणत्वान्मातृस्योक्तत्वं विमृष्टम् ।

त्रयोदशत्वाद्यसिद्धेर्लैङ्गादीनां सुमृष्टता ॥ ५ ॥

इति देव्यादपुराणभागवतत्ववाद-निरासञ्चतुर्थी प्रभा ॥ ४ ॥

किञ्च, मात्स्ये लक्ष्मण-सङ्ख्याभ्यां पुराणानि लक्षयित्वा तेषां
ज्ञानमाहात्म्यानि चोक्तानि । अस्य कालीपुराणस्योपपुराणसम्बन्धे गणित-
त्वान्मातृस्योक्तं श्रीभागवतमिदमेवेति ब्रुवन्तो विमुह्यन्ति । तत्रापि
तत्रैव कालीपुराणे उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि । शंखं यद्वायुना प्रोक्तं
वैरिण्यं वैष्णवं तथा । यदिदं कालिकाख्यञ्च मूलं भागवतस्मृतं
सौरञ्च नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च वल्लिजं । भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्ग्यञ्चैव
त्रयोदशं । वामनं कौर्म मात्स्यञ्च सप्तदशञ्च गारुडं । स्कान्दसष्टादश
प्रोक्तं पुराणञ्च न संशय इति । यदिच कालिकाख्यं पुराणं भागवतमिति
सन्वध्यते, तर्हि लैङ्गादीनां त्रयोदशत्वाद्यनुपपत्तिरिति । तथा ब्रुवन्त इमे
सुमृष्टा इत्यर्थः । तस्माद् भागवताख्यसुपपुराणमिदमन्ये च । यत् सौर-
पुराणे — 'ततो भागवतं प्रोक्तं भागवत्समन्वितमिति' कृतं । चण्ड (१५८) ।
द्वितीयात् सूर्यभक्त्या यस्तु भागवतं द्विजाः । सर्वपाप-विनिर्मुक्तः सर्व-
शोषविर्हितः । जीवेद्द्वर्षशतं साधमन्ते वैवस्वतं पटुमिति (१२०।२१)
वस्य दानफलं प्रोक्तं । कौर्म च प्रथमाध्याये उपपुराणसङ्ख्यैवमस्ति ।
'आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परं । तृतीयं स्कान्दसष्टादश
कुमारैश्च नु भाषितं । चतुर्थं शिवधर्मख्यं साक्षात्तन्दीश-भाषितं ।
दुर्वाणोक्तमाश्रयं नारदीयमतः परं । कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशन-
सेरितं । ब्रह्मायुजं वास्यग्न्याश्च कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा

साम्बं सौरं सूर्यार्यं च
तस्मादेतानि शैवादीनि
पुराणान्वेव । तेषां
शक्तितं भागवतं नाम

शङ्कापङ्क्तिविलिप्तं
वेदादौ चिरशङ्क

ननु श्रोत्रं
न हि वीजमन्तरं
वेदादाविति ; स
मृद्ववोदापोऽधु
कादकादिसंज्ञादश
नामप्राप्तार्थं श
समर्प्यते । नि
वेदवाच्यस्य ज
वेदादीनामप्र.म
वस्तु प्रचलित
शङ्कासो नैवा
न तु वाचिता
अत्र संशयः
विलिप्तः ।

साध्यं सौरं सर्वार्थं कथं ॥ पराशरीकमपरं मारीचं भाग्यशास्त्रमिति ।
तस्मादेतानि शैवादीनि पुष्करपुराणाशिवरहस्य-विष्णुधर्मोत्तरादिवदुप-
पुराणान्येव । तेषूक्तं भागवतमन्यदेव यद् श्रुत्वा इय श्रीधरस्वामिभिः
शङ्कितं भागवतं नामान्यदिति नाशङ्कनीयमिति (१।२) ॥ २ ॥

इति चतुर्थी प्रभा व्याख्याता ॥ ४ ॥

पञ्चमी प्रभा ।

शङ्कापङ्कविलिप्तत्वादप्रामाण्यं यदीष्यते ।

वेदादौ चिरशङ्कास्ति तस्यापि च तदिष्यतां ॥ १ ॥

ननु श्रीधरस्वामिभिः शङ्कितत्वादिदं ६ प्रचरद् भागवतमप्रामाण्यं,
न हि वीजमन्तरा शङ्कोद्भवति इति चेत्तत्राह— शङ्केति । तत्परिहारी
वेदादाविति ; सौगतैर्वेदस्य मुनिभरुडादि-कृतत्वमाशङ्क्यते । सांख्यैश्च
मृद्ववर्वादापोऽबुवन्नित्यादि दर्शनादनास्तत्वं तस्य शङ्कितं । जैमिनिना
काटकादिसंज्ञादर्शनात्तस्य पौरुषेयत्वं शङ्कितं । आचारमाधवेऽपि स्मृती-
नामप्रामाण्यं शङ्कितं । तथा वेदवाच्येशस्य काव्यस्य च सांख्यैरभासः
समर्थ्यते । निर्गुणः परमात्मेति केन्लाद्वैतिभि रपपाद्यते । सांख्यैरेव
वेदवाच्यस्य व्योतिष्टोमादे हिंसादोषेऽप्यनुदेयत्वमुच्यते । न चैतावता
वेदादीनामप्रामाण्यादिकं श्यात, तदप्रामाण्यादेः परिहृतत्वात् । शङ्कितं
वस्तु प्रचलितशङ्कं सन् श्रूयमानिस्वातन्त्र्यायेन दाह्यमादीदिति न
शङ्कामाशङ्काप्रामाण्यां । अवाधिता खलु शङ्का प्रामाण्यपनयति ।
न तु बाधितापीति । ननु मार्कण्डेयादौ शङ्काविरहान् तत्प्रमाणमेव ।
अत्र संप्रचरति श्रीभागवते शङ्कासत्त्वादप्रामाण्यमुच्यते इति चेन्मैवं
अमितव्यं । मार्कण्डेयादौ तत्तत्कथा-प्रधानतया तस्मिन् दुष्टिमां बलवद्

विद्वेषाभावात् शङ्कोदयः । आभागवते आत्मन श्रीकृष्णैकभक्तिवर्ति-
पादके तद्विपर्यय-निरासके तेषां वक्तव्यद्विद्वेषात्तदुक्तं शङ्का स्वादिशेति
यत् किञ्चिद्वैतम् । शङ्कासाधेयाप्राप्त्याये वेदकृतपतरो कुठार स्वयं
निक्षिप्यतां ॥ १ ॥

श्रौतकर्मपरित्यागान्निबन्धे वनुदाहृतैः ।

अप्रमाणमिदं वेदविरुद्धं प्रतिभाति नः ॥ २ ॥

ननु कुर्वन्नेव हि कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । अहरः
सन्ध्यामुपासीत । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । वीरहा वा एष देवानां
योऽग्निमुदासयते इत्यादि श्रुतिभि र्येषां यावज्जीव कर्तव्यतांक्ता । येषां
त्यागो वीरहा वीरहातः प्रत्युवायः आवित स्तेषां वर्णाश्रमकर्मणां भागवतेन
त्यागाभिधानात्तस्य वेदविरुद्धत्वं । यदुक्तं प्रथमे (१।१७)—'त्यक्त्वा
स्वधर्मं चरन्त्यामुजं हरे भोजनपक्वयोऽथ पतेत्ततो यदि । यत्र क वाऽभद्र-
मभूदमुष्य किं को वार्थ आसौ भजतां स्वधर्मतः' इति । एकादशे
(१।१३२) च—'आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् ।
धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च सत्तम' इति । एवमनेकत्र च
तत्र कर्मत्यागः पठ्यते । प्राचानेषु निबन्धेष्वेतद् वचसामनुदाहरणाच्च
वेदविरुद्धं श्रीभागवतं प्रमाणं नेति ॥ २ ॥

मैवं कर्म-परित्यागो वेदेनाप्यधिकारिणां ।

दर्श्यते भारतेनापि किं मूढ ! नहि पश्यसि ? ३ ॥

परिहरति मैवमिति । एतद् स्म वै विद्वांस आहु र्वापयः काव-
पेयाः । किमर्था वयमध्येष्यामहे, किमर्था वयं यच्चाजहे । एतद् स्म
वै पूर्वैर्विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहुवाञ्चक्रिरे । एतं वै तमात्मानं विदित्वा
ब्राह्मणाः पुत्रैपण्याश्च वित्तैपण्याश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्या चरन्ति ; न
कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु' रित्याद्या श्रुतिः

पारित्यागपरित्यागे
भारतेऽपि (ज्ञानि-
निवृत्तिरुदित प्र-
भक्त्यधिकारे सति
ते तथा भविष्यति

सर्वस्वसुर-प्रदी-

वाक्यान्वयस्य

टीका आत्म्य

यस्मान्न वाच-

इति आभाग-

प्राचीन-

सम्बन्धेन प्र-

तिबन्धे गृहे सा-

कानिचित्पूर्वाभा-

तिवितानि ।

हेमाद्रिणा च प्र-

इत्यादीनि त-

विषयान् पर-

स्मार्तानिबन्ध-

(१।१।१७)

नन्त-देवेन

भक्ति-कायने

वाचनैश्च भा-

विषये 'कर्म'

सारिजाज्याधिकारे सति विष्णुर्देविकः कर्त्तृकः तदासां प्रथमसिद्धिः । यत्नं
आरत्तेऽपि (शास्त्रिकपर्व १७४-१८०) भोक्तृधर्मो पितापुत्रसम्बन्धादियु
सिद्धिचिरवर्द्धिषा प्रवृत्तिः सन्नाजितेति सूचमादियु सिद्धयितं । तथा शब्द-
भक्त्यधिकारे सति कर्त्तृकः सत्त्वः तदा किरपराद्धं श्रीभागवतमेवेति भोक्तृवर्द्धि-
ते तथा भविति स्ति ज्ञातं ॥ ३ ॥

सम्बन्ध-प्रदीपादिष्वार्प-वाक्येषु वित्तमैः ।

वाक्यान्यस्य निवन्धेषु लिखितानि परातनैः ॥

टीका आस्य कृताः सज्जि बहवो वेदविद्वरैः ।

यस्मान्न वाच्ये तत्त्वं दिवान्धः परिकीर्त्तयन् ॥ ४ ॥

इति श्रीभागवतप्राभाष्यापवाद-निरासः पञ्चमी प्रभा ॥ ५ ॥

प्राचीननिबन्धेष्वेतद्वचसामभावाद्गर्भितं यदुक्तं तत्परिहरति—
सम्बन्धेति प्रकथयति । प्राचीन-गौडकृते सम्बन्ध-प्रदीपनाञ्चि स्मार्त-
निबन्धे गृहे भागवताभावे स्कान्दवचनैर्दोषं प्रदर्श्य कलिदोषनः पावित्र्यान्न
कलिचिच्छ्रीभागवत-वचनानि लेख्यानाति प्रतिज्ञाय बहूनि तद्वाक्यानि तत्र
लिखितानि । श्रीमश्वमुनिना चातिप्राचा तद्वाक्यानि स्वभाष्ये श्रुतानि ।
हेताद्विद्या च प्राचा कलिचिच्छ्रीनिर्णये कलिं सभाजयन्त्याचार्य (११५५३६)
हत्यादीनि तद्वाच्यंस्तुदाहृतानि । बोधदेवेन च मुक्ताफलहरिणीजालयो
निबन्धो परमहंसप्रियाख्या टीका चारुय कृताः । सच्चरितमोर्माताक्ये
हस्तातिनिबन्धे तत्कर्त्रा विद्यानिबन्धनाद्याचार्येण च 'देवर्षि भूषणे'त्यादीनि
(११५५३९) तद्वाच्यंस्तुदाहृतानि । लक्ष्मणाचर्या भागवताभक्तौगुणाभ-
सन्त देवेन सधुराचार्य प्रकाशे, बाचरगतिभक्त्यप्रकाशे, सधुमुद्रनेन च
भक्तिप्रकाशने तद्वाच्यानि तदप्यम्तानि । विष्णुपुराणे भावा ब्रह्मोत्तरेण तद्
वाच्येण भक्तिप्रकाशने निबन्धो लब्धायि । तथाप्यप्रदीपितेन शिवतत्त्व-
विवेके 'कर्णो पिपाय निर्यादि'त्यादिकं (४५१९) तद्वाच्यमर्त्तयि ।

निर्माणमिदं नैव सामान्यवत्त्वं । अस्मिन् श्रीगार्गा अथवाद्वाद्वादिभिरिति ।
 (८१-८२) तद्वाक्यं प्रमादितम् । अस्मिन् श्रीगार्गा अथवाद्वाद्वादिभिरिति ।
 व्याख्यायां तर्पणीकरे पञ्चानिर्माणे 'सूर्याभिमतया'मन' इत्यादि (११३, ४८) तद्वाक्यमलेखि । अथवाद्वाद्वादिभिरिति ।
 (७-११३) इत्यादिकामिन्तिषेधकमुदाहरणम् । एवं दिनकरोद्योता-
 दिष्वेवहाक्यानि * उक्तानि द्रष्टव्यानि । एका चास्य चित्तुखो विजय-
 ध्वजी-विहङ्गकामधेनु-सम्पन्नभक्ति-सत्त्वदापिका-शुक्रहृदय-सुदर्शनी-सुचिभात्र
 प्रकाशिका-भावाद्यदीपकाद्याः प्राचीनाः । अर्वाचीनाश्च ब्रह्मयः सन्ति ।
 एते सर्वविद्वद्भरैः शतलंकायकैः संहति रचयितं श्रीगार्गा अथवाद्वाद्वादिभिरिति ।
 त्वजः कुण्डलांसि विज्ञातः । साधवत्तरस्वतीनामानं यति प्रति श्रीगार्गा-
 न्नामवतमनार्थं ब्रुवन् कश्चिन् परिहृत स्तेन यतिता जारजोऽयमित्युक्तैः
 परिहृतैः स गोलकः । एव निश्चित इति काश्यां प्रसिद्धिः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमा प्रभा व्याख्याता ॥ ५ ॥

षष्ठी प्रभा ।

मात्स्यादौ लक्षणादीनि विलोकयामितदुद्धिकः ।

वापदेव श्रकारितद् व्यासनामा द्विजर्षभः ॥

* Vide Cat. Cat. दिनकरोद्योत—धर्मशान्ता Commenced by Dinakara and finished by his son Visw-
 ewar—Its parts are—(१) आचारोद्योत, (२) पूर्णोद्योत, (३)
 प्रतिष्ठोद्योत, (४) प्रायश्चित्तोद्योत, (५) ब्रह्मोद्योत, (६) शूद्रोद्योत, and
 (७) संस्कारोद्योत ।

† इति अर्वादि ज्ञानः सन्तानः गोलक इति भगवते ।

एतच्च दृढवन्धत्वा
 येऽनुमिन्नन्ति ते

एतस्माद् वेत्

राज्यस्ता श्वेताः प
 विद्वेषादेवं कल्पयन्ति
 ज्ञात्वातिसूचमहासुति
 निवबन्ध । एतास्त
 लालित्यज न स्यात्
 दिकमन्ति, नन्वाक
 द विति प्रकर्तार्थ ॥

सुमहान् दृढवन्

वैष्णवे पद-ला

अस्ति सुन्दर

कथमेवां नवीन

दृढवन्वा

द्वाभ्यां । छा

विष्णुपुराणे ।

चोभयं दृष्टं ।

श्रीगार्गा अथवाद्वाद्वादिभिरिति ।

किं ज्ञात्वात्मा

श्वेताः वाक्पत्रा

व्याख्यां न दृष्टव्या

सह दृष्टव्यादिति

एतच्च दृढवन्धवत्त्वात् पद-लालित्यवत् क्वथा ।

येऽनुमिन्वन्ति ते मूढा निश्चिता वामभार्गिणः ॥ १ ॥

एतस्याद् वेदतापत्र सर्वमान्वाद् भागवताद् भीता वामोपासका
राज्यवस्ता शीराः परस्वमिव विधवाः स्वगर्भमिव निजधरी रोषवन्तो
विह्वलादेवं कल्पयन्ति । मानस्यस्त्वान्-पाशादिभ्यो भागवतस्य लक्ष्यार्थानि
ज्ञानार्थानुद्धममहाबुद्धि-रूपदेवः संप्रति प्रचरद्विद् श्रीमद्भागवतं व्यासनाम्ना
निबधन्व । व्यासकृतं त्यजन् । एतस्य व्यासकृतत्वे गाढवन्धः पद-
लालित्यञ्च न स्वाकृति पाशानिषु व्यासकृतेषु श्रीमद्भागवतवद् गाढवन्धा-
दिकमस्ति, तस्मात्तवीनमेतद्विति ताञ्जिराकर्तुं तद्भाषणं तावदाह—मात्स्या-
द्विति प्रकटार्थ ॥ १ ॥

सुमहान् दृढवन्धस्तु छान्दोग्यादिषु दृश्यते ।

वैष्णवे पद-लालित्यं दृढवन्धश्च वराते ।

अस्ति सुन्दरकाण्डेऽपि पदलालित्यशालिता ।

कश्चमेवं वधीनस्व दुर्बुद्धे ! नहि भाषस ॥ २ ॥

दृढवन्धादिभ्येन वधीनत्वं तावद् व्यभिचारयति—सुमहानिति
ह्यभ्यां । छान्दोग्यादिभिर्यादि-वदादतरेयाद् आह्यं । श्रावणाय
विष्णुपुराणे । प्रायश्चित्तं श्रावणं । एतन्मन्त्रेऽपि । एवं श्रीमोत्तानु
श्रीमद्व्यासनाम्ना वधीनस्व । तथाच छान्दोग्यादिषु स्वतःप्रकृतं
श्रीमद्भागवतस्य दृढवन्धादिभिरिति नैवात्रापि स्वच्छादित्वमेव भावः ।
किञ्चाव्यनाम्ना वधीनो भवतां तावन्मोघा वा दृष्टः । तदुक्तं
व्यासनाम्ना गाढवन्धो न तत्तत्तावत् तावदिति । अपिच—स्वभावात्—
न्यायार्थदृष्टत्वा लोकात् वक्ष्यन् निव्याभाषी स्वातन्त्र्यात् पातरेषु पात्रे
महद्वानुवादिति चेत्क, तादृशस्य कर्म ॥ २ ॥

बोपदेव-कृतस्येऽत्र बोपदेव-पुराभवैः ।

कथं टीकाः कृताः संसृष्टं हनुमानचरितमुखादिभिः ॥ ३ ॥

बोपदेव-कृतस्य सर्वथा वास्तव्याह—बोपदेवेति । यथैव नाना-
वतं बोपदेवेन चरवीत्युच्यते, तर्हि तस्मान् पूर्वैर् कालैर् हनुमानचरि-
तस्मिन् कृताः टीकाः कथं सम्भवयुः । हनुमान् श्रीरामपार्षद क्षिप्तुल
आचार्यः श्रीमद्भागवतं व्याचक्षते । श्रीमद्वसुनिः स्वभाष्ये तद्भाष्या-
न्युदाहरणम् । स एव श्रीभागवत-तात्पर्यं च कृतवान् । तात्पर्य-
स्यापि प्रबोधनी टीकारित । श्रीमद्भागवतमात्रवर्णिते मृदुल-व-
हरणे श्रीगोविन्दपादके वर्णयन् शङ्कराचार्योऽपि तद्व्याख्यातवानेव ।
श्रीमद्व-शङ्करौ हि समकाल प्रसिद्धौ । शङ्कराचार्यै-समायुक्तरे वत्सर-
शतद्वये व्यतीते बोपदेवोऽभूदिति श्रीरामाश्रमादिभिर्लिखितं । यद्वि-
हनुमदादयस्तस्य व्याख्यानादि चक्रुस्तदा बोपदेवस्य जन्मापि ना-
भूदिति तस्य तत्कर्तृत्वं कथयन् भ्रान्तधारेव ॥ ३ ॥

यान्या शङ्काऽप्यते पापैः साप्येतेनैव नश्यति ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवतानां पर्वत्ववाद्-निरासः पृष्ठी प्रभा ॥ ६ ॥

येति—बोपदेवादिति पूर्वैस्तेरस्य श्रीमद्भागवतस्य व्याख्यातत्वा-
न्नेदं तेभ्योऽर्थाधीनेन तेन कृतमिति प्रतिपादनेन पापैस्ते वांममार्तिभिः
कृतान्यापि शङ्का विनष्टेत्यर्थः । तथाहि—मातृस्याद्युक्तं लक्षणादिकं
वाच्यं बोपदेवेन कृतमिदं श्रीमद्भागवतमिति ब्रह्मवन्धादितः प्रतीयते ।
तदुक्तलक्षणाद्युपेतं मार्कण्डेयादिविचित्रश्रुतिलेखनं श्रीव्यासकृतं तत्त्वन्वा-
देवेति शङ्का तुच्छा । इतोऽन्यन्यानुपलब्धेः । यदि स्वात्तर्जुपलभ्येत
मार्कण्डेयादिवदिति आशानुरक्तव्या इतोऽन्यस्य निवृत्तादिदमेव सम्प्रति
प्रचरन् श्रीव्यासकृतं श्रीमद्भागवतमष्टादशान्तर्गतं प्रसिद्धं । किञ्चैव
मार्कण्डेयादिकमपि मातृस्याद्युक्तलक्षणादि दृष्ट्या केनचित् सुसंभवा

कृतमिति त्वत्ता शङ्का
मिति ना ना विदुषा
इति

नन्वस्त्येतद् भाग
किन्त्वध्यायत्रयं
ब्रह्मणो मोहकय
सङ्गतेः परिदृष्ट
सूचनेऽनुक्तित्वा

अत्र केचित्
भागवतं, किन्त्व
भवति । तत्र
सखिभिः सह स
प्रापेति तत्र वर्णित
केषु न विमुक्त
सुभाषलक्षणे न
पुनस्तत्त्वपत्ते
तद्भाष्यात् ।
रक्तसर्पेणानेन
सिद्धान्तविरोध
यनैः सेतुगम्यै
कौमारी लोच
वन् स्तो पशु

नन्मिति त्वया प्रकृतं तत्तु दुस्मर्यते । तथाच पुराणमार्गं व्यापादित-
मिति सा गा विदुषामात्मानां हासपाशतामिति ।

इति पष्ठौ प्रभा व्याख्याता ॥ ६ ॥

सप्तमी प्रभा ।

नन्वस्त्वेतद् भागवतं वेदरूपं त्वयोदितं ।
किन्त्वध्यायत्रयं त्वस्मिन्नघासुर-वध्नादिकं ॥
ब्रह्मणो मोहकथनात् विवर्त्तस्य च वर्णनात् ।
सङ्गतेः परिदृष्टत्वाद् बाल्य-पौगण्डलीलयोः ।
सूत्रनेऽनुक्तितथापि प्रक्षिप्तमिव भाति मे ॥ १ ॥

अत्र केचिदेवमाहुः--तन्वित्यादि । एतच्छ्रुतभाषितमेव श्रानद्-
भागवतं, किन्त्वस्य दशमस्कन्धीयमवासुर-वधादिरूपकमध्यायत्रयं प्रक्षिप्तं
भवति । तत्र ब्रह्ममोहस्य विवर्त्तस्य च वर्णनात् । अत्रविमोक्षो
लक्ष्मिभिः सह संगृह्यतां भुक्तिञ्च वीक्ष्य तद्दीश्यरख्ये सन्निहानो ब्रह्मा मोहं
प्रापेति तत्र वर्णितं । तस्य मोहस्तु न सम्भवति । अवाङ् कलाधिक-
ल्पेषु न विमुक्तं किञ्चिदिति तं प्रति भगवद्भिरात् । 'न भारती मे' अ-
मुषोपलक्ष्यते न वै कश्चिन्मे मनसो मृषा गतिः । न मे हृणीकाणि
पतन्त्यसन्पथे यन्मे हृदौकण्ठवत्ता 'दृतो हरिरिति' (२।६।३४)
तद्वाक्यात् । 'आत्मानमेवात्मतया विजानतामित्यादौ' (२।०।१४ २५)
रजसुर्गन्धार्थेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्त्तस्य तत्र वर्णितं । सद्वाश्च वैष्णव-
सिद्धान्तविरोधी । 'एवं विहारेः कौमारैः कौमार बहवो भजे । निजा-
यतेः सेतुचर्चैः मैकैरीण्यवनादिभिः' रित्येकाग्रयान्तपथेन (१।१।२६) ।
कौमारी लालां समाप्य पञ्चदशादौ 'ततश्च पौगण्डलवतः श्रितां ब्रजे बभू-
वतु स्तो पशुपालसुमतात्रि'त्यादिना पौगण्डलोद्भा वक्षिता । एतन्मुनयो

लीलायोः सङ्गते र्दृशनात् । अन्ते आगहायताथैव ननु ध्यायायां-
लुक्तेषु तत्प्रसिद्धमिव मे भाति ॥ १ ॥

मैवं वादी महाबुद्धे ब्रह्मसोहस्तृतीयके ।

एकादशे विवर्त्तात्किं वैराग्य-प्रतिपादिका ॥ २ ॥

परिहरति--नैवमित्यादिना । भवान् कल्पेति यो वरो भगवता
ब्रह्मणे दत्तः, स किल कल्पेषु ये विकल्पाः सर्गास्तेषु वैषम्यादि-द्वेषेण
भवन् विमुक्ततीर्थार्थको न तु मन्माययापि न मुक्ततीर्थार्थकश्च । तथा
श्रावणशिवयोस्तदर्थभिकयोरेपि मोहदर्शनात् । अतः कर्हिचिदपीनि-
नाक्तं । एवञ्च न भारतीत्यादि च व्याख्यात । अन्यथा तृतीये (२८
श्रवणे) ईश्वरत्वाभिमानपरिहारफलकं सरम्भत्या तन्मोहवर्णनं 'ज्ञाया
प्रत्याक्षयाभावा' इत्येकादशे (२८.१) विवर्त्तवर्णनञ्च प्रसिप्तं स्यात् ।
ननु भवतां विवर्त्तवर्णने का सङ्गतिस्तत्राह--वैराग्येति । अविषये
भ्रमसम्भवादेवेति भावः ॥ २ ॥

यन्मायापि कौमारीं लीलां तां स्मृतिगां मुनिः ।

अबुद्धीं प्रार्थितां प्राकृत्यत्तेन किञ्चिन्न दूषणं ॥ ३ ॥

नन्वेवमित्यादिनैकादशान्तिम-पद्येन ततश्चेत्यादिना पञ्चदशा-
दिमपद्येन च लीलयोः सङ्गति-लाभादन्तरालिकमध्यायत्रयं प्रसिद्धमित्या-
शङ्का बलीयसीति चेत्तत्राह--यदिति । तां कौमारीमेवाध्यायुरवरादिकां ।
अबुद्धीं पूर्वमनुक्ता माश्रय्याञ्चैत्यर्थः । प्रार्थितां परीक्षिता वाञ्छिता ।
स्मृतिगां स्मरणपथमारुढां । एतदुक्तं भवति--न चाध्यासुर-वधाया
लाभे त्रान्नङ्गता । कौमारी लीलानन्तरत्वान्, पौगण्डलीलासुक्तवानुक्तेः ।
न च पुनरुक्तत्वादसङ्गता, प्रागनुक्तेः । न च समाप्यापि ननुक्तिः शङ्का-
हेतुः । आनुप्रेषाया विविधायाः स्मृतिमारुढायास्तस्याः कथने समा-
प्यान्तिशेषव्युत्पादात् । आनुप्रेषणं 'स्वभावात्तदपि कृष्णस्य तोकाचरित-
मनुत्तमित्यादि' (१.१.३३) तदुक्तिः ॥ ३ ॥

गोपीगीतादिषु

आचारादि-क

तस्मादत्र स्पु

इति श्रोपञ्च

ननु द्वाद

अपूचनादिदं त्रय

गोपीगीते तावद् वि

एव निर्दिष्टः । '१

कुक्ता मतिहीरि

त्तकं श्रीभगवतो न

सर्पलवचतुर्मुखा

शक्यं वक्तुं । भ

अथान्तिमे असूच

वर्णाश्रमाचारनि

स्यात् । एवम

धनं । अधाधा

प्रसिप्तं तद् च

स्वकृते पुरुषोत्तम

तस्मादित्यन्या

स्वामिभिरध्याय

संख्याश्रीकर्मणि

तस्मान्न विवि

कपि ज्ञानान्न

गोपीगीतादिषु स्पष्टमयसंहति रोज्यते ।

आचारादि-कथानाञ्च तथात्वे क्षिप्तता भवेत् ॥

तस्मादत्र स्युरध्यायाः पञ्चत्रिंशच्छ्रुतत्रयं ॥ ४ ॥

इति श्रीषष्ठ्योशोखगुणवाद-निरासः सप्तमी प्रभा ॥ ७ ॥

ननु द्वादशस्कन्धे श्रीमद्भागवतानुक्रमिकायामेतस्या लीलाया
असूचनादिदं त्रयं प्रक्षिप्तं स्मात्तत्राङ्-गोप्यंति । (१०३१३)
गोपीगीते तावद् विपञ्चताप्यसाद् व्यालसक्तमिति ह्येतत्तावत्सो ह्यधामुर
एव निर्दिष्टः । 'यस्य व्रजन्त्यवभिदा रचनानुवादाच्छ्रुतान्त येऽन्यविषयाः
कुक्कथा सतिश्रीरिति' नृतीये (१५।२३) अवभिदिति तद्वचचरित-निमि-
त्तकं श्रीभगवतो नामोक्तं । ब्रह्माण्डे पाशोत्तरखण्डे चैवं लीला प्रसिद्धा ।
सर्पलयचतुर्मुखाख्ये च लीलास्थाने कथ्यते । तस्मान्नेतन् त्रयं प्रक्षिप्तं
शक्यं वक्तुं । भवदन्त्यैः सर्वैर् एकाकृद्भिर् मूलत्वेन व्याख्यातव्याच्येति ।
अथान्तिमे असूचनमात्रेण पूर्वोक्तानां प्रक्षिप्तत्वे लङ्गते सप्तमैकादशस्थितानां
वर्णाश्रमाचारनिमित्तायन्तेयकथानामसूचनात् प्रक्षिप्ततापत्तिं संहान् द्वेषः
स्थात् । एवमन्यासां सूचनं नृत्त्यं । महाबुद्धे इति सोषकास-सन्वो-
धनं । अधाधारणं श्रीभगवद्देश्वर्य-व्रजतत्त्वकमहिमनिर्देश निरूपयन्
प्रक्षिप्तं तद् वृत्त विचारिताभिधायी भवानिति । (वल्लभाचार्योऽपि
स्वकृते पुरुषोत्तमसहस्रनाम्न्ये तद्व्यायत्रयार्थं नामानि निवचन्त्येति द्रष्टव्यं)
तस्मादित्यगूढार्थं । यच्च 'द्वात्रिंशत् त्रिंशत्तत्र यस्व विजलनक्षत्राणां' इति
स्वामिभिरध्यायत्रयमूनितां तदिदमेवेति बद्धन्त, तद्व्यायत्रमेव । अध्याय-
संख्याश्लोकसहिततर्कासङ्गायाचदर्थत्वे द्वात्रिंशत् त्रिंशतीन्मात्रेण ।
तस्मात् द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शानानि चेतिद्वन्द्वैः तत्रैव तैरभिमतं । बहुवचन-
कपिजलालभावन्यायेन त्रित्वे पठ्यवश्यमिति । अन्यत्रावस्थानान् ॥ ४ ॥

इति सप्तमी प्रभा व्याख्याता ॥ ७ ॥

करीन्द्रे आजम योऽपि स्तूयमाने सुपूरुषैः ।

तुक्कन्ति सारमेया एचेतु का चति स्तस्य जायते ॥ १ ॥

एवं दुर्धीभिर्विहितान् शङ्कापङ्कानपनीय वेदे तस्मात् श्रीमद्भगवत्
कथयति—करीन्द्रे इति सारमेयाः एवान्तः तुक्कन्ति भाषणं कुर्वन्ति ।
तुक् कुक्कुरभाषणे स्फुटमन्यत् ॥ १ ॥

वदे भागवते चास्ति सन्देहो न हि कश्चन ।

तथापि तद्गूचीनां स्वात् सौख्यायैष मम श्रमः ॥ २ ॥

स्वश्रमस्य साफल्यमाह—वेद इति । तद्गूचीनां वेदे श्रीमद्भाग-
वते च श्रीनिवृत्तामशोक्तानि तुक्तिप्रमाणाणि अविदुषां दुर्मूर्खविभाषा भि-
खिद्यमानानामित्यर्थः ॥ २ ॥

निवद्धा युक्तिभिः प्राचां श्रीनाथ-प्रेरणाद्भवः ।

श्रीनाथमेविनां भूयात् प्रीत्यै सिद्धान्त-दर्पणः ॥ ३ ॥

प्रवर्तकं प्रकाशयन् ग्रन्थस्य स्वकपोल-कल्पितत्वं निराकरोति—
निवद्धा इति । श्रीनाथेन श्रीविष्णुना । पक्षे श्रीनाथेन द्विप्रविष्टा
स्वनिर्देशे परमभागवतेन यद्येवम् प्रवर्तनं । तस्माद्गुह्यः प्राकट्य-
यस्य सः । स्फुटमन्यत् ॥ ३ ॥

यद्युक्तिभूषणव्रात विद्याभूषण-निर्मिते ।

सिद्धान्त-दर्पणे वाञ्छा सतामस्तु मुदर्पणे ॥ ४ ॥

इति श्रीवलभद्रविद्याभूषणकृत-सिद्धान्तदर्पणो ग्रन्थः समाप्तः ।

ग्रन्थस्य सद्वाञ्छनीयत्वं वदन् स्वनाम ग्रन्थकृत् प्रकाशयति—
सद्विति । मुदर्पणे हर्षप्रापके ॥ ४ ॥

टिप्पणी नन्दमिश्रेण नन्दसूनुनिषेविना ।

सिद्धान्तदर्पणोऽकारि द्वारिणस्तु सतामिदं ॥

इति श्रीसिद्धान्तदर्पणटिप्पणी समाप्ता ॥

সূচনা ।

কপিল, বুদ্ধ, জৈন প্রভৃতি নাস্তিকগণ জগৎকে অনীশ্বর বলে, কপিলের মতে প্রধান বা প্রকৃতি দ্বারা জগৎ রচিত হয় ; বুদ্ধ বলেন—পরমাণু দ্বারা জগৎ সৃষ্ট হয় ; জৈন বলেন—জগতের কথা কেহ নাই ; অত্যাধিক কথাম, পতঞ্জলি প্রভৃতিতে ঈশ্বরবাদী বলিয়া মনে হইলেও কিন্তু তাহারা অনীশ্বর, যেহেতু তাহারা বেদোক্ত ঈশ্বর স্বাকার করেন না। সুতরাং কপিল হইতে পতঞ্জলি পর্যন্ত অনীশ্বরবাদগণের বাক্যজালরূপ কণ্টক-কীর্ণ জগতে কুসুম-সুকেমল শ্রীহরির শ্রীচরণ-চালন অতি দুঃখময় দেখিয়া করুণাসাগর শ্রীব্যাসদেব যুক্তিনৈপুণ্যরূপ তীক্ষ্ণজ্ঞ প্রয়োগে উদ্ভিদগির বাক্কণ্টক উৎপাতিত করিয়া জগতে ভল্লি-বজ্রার প্রচার করিয়াছেন। তাৎপর্য্য এই যে সাংখ্যাদি মত নিরসন পূর্ব্বক শ্রীব্যাসদেব ব্রহ্মসূত্র ও শ্রীমদ্ভাগবতাদি গ্রন্থের জির প্রণয়নে জগতে প্রেমভক্তি প্রচার করিয়াছেন। শ্রীল গোবিন্দ দেবের নির্দেশ প্রাপ্ত হইয়া শ্রীল বসুদেব বিজ্ঞানভূষণ মহাশয় গোড়ীয় বৈষ্ণবদর্শনোপযুক্ত শ্রীগোবিন্দভাষ্য এবং সিক্কাস্তরভাষ্য বেদান্তের কান্তপয় প্রকরণ * প্রভৃতি রচনা করিয়াছেন। এই সিক্কাস্তরদর্পণ গ্রন্থখানি এই প্রকরণ গ্রন্থরাজিরই অগ্ৰতম। ইহা

* 'সংসারবাক্যে কবাক্যভাষণং প্রকরণং' (বৈঃ ভাঃ অঃ ৪)

প্রথম প্রকার বেদের অপৌকম্বেরই প্রতিপাদন পূর্বক সাধারণ
নাস্তিক মত বিরসন এবং বেদাদির সর্বত্র পূজাবান্ধ প্রতিবাদ
হইয়াছে। দ্বিতীয়ে ব্যাস-কর্তৃক প্রকটিত ইতিহাস পুরাণাদি
অপৌকম্বেরই স্থাপন করা হইয়াছে এবং তৃতীয় ইহাতে সপ্তম
প্রকার পঞ্চাঙ্গ শ্রীমদ্ভাগবতের বিরুদ্ধে অন্যান্য পুরাণে বা তাত্ত্বিক-
গণের ভাষায় যত প্রকার দুৰুক্তি আছে, তাহাদের উদ্ভূত
পূর্বক অতি সরল ভাষায় সূত্রাকারে খণ্ডন পূর্বক শ্রীমদ্ভাগ-
বতেরই সর্বপ্রমাণ-চূড়ামণি ও হরিপারমিতা স্থাপিত হইয়াছে।
শ্রীপ্রভাকর বেদান্তের অতি দুৰূহ সিদ্ধান্তনিচয়কেও অতি সরল
সুখবোধ্য ভাষায় প্রকাশ করিয়া এই পুস্তিকাখানিকে সর্বসাধা-
রণের উপযোগী করিয়াই রচনা করিয়াছেন। ইহার টীকাকর
শ্রীমন্মিশ্র মহাশয়ও নিপুণতার সহিত লেখনী-সঞ্চালনে গ্রন্থ-
কারের অভিপ্রেত বস্তুটি সংক্ষেপে নিরূপণ করিয়া সবিশেষ
কৃতিত্বের পরিচয় প্রদান করিয়াছেন। বরাকনগর পাটবাড়ী
শ্রীগৌরানন্দ প্রসন্ন মন্দিরের একথানা পুঁথি, শ্রীবৃন্দাবনে শ্রীরাধা-
রমণ-সেবাদিকারী শ্রীশ্রীবনমালীলাল গোস্বামিজির একথানা
পুঁথি ও পুরাণাসহরের গোস্বামিদের গ্রন্থাগারের একথানা পুঁথি
দেখিয়া ইহার পাঠ-নির্দ্ধারণ করা হইয়াছে। কৃপাময় পাঠকগণ
প্রকাশকের সর্বপ্রকার ক্রটি বিচ্যুতি ক্ষমা করিয়া গ্রন্থ-ভাষ্য
আস্থাদান করিলে কৃতকৃত্যার্থ হইবে।

(১) বেদ

করেন না। কোন
করিলেও অথবা
করে। এই সকল
সিন্ধুভূমি
করেন না। কোন
করিলেও অথবা
করে। এই সকল
সিন্ধুভূমি
করেন না। কোন
করিলেও অথবা
করে। এই সকল
সিন্ধুভূমি

(২) শ্রী

বাক্যের অর্থকল্পায়
করেন না। কোন
করিলেও অথবা
করে। এই সকল
সিন্ধুভূমি
করেন না। কোন
করিলেও অথবা
করে। এই সকল
সিন্ধুভূমি

সিকান্ত-দপনঃ

তাৎপর্যানুবাদ।

প্রথম প্রভা।

চকি-গিরি-পাদপদ্ম হৃদয়ে বিলাস।

'সিকান্তদপন' ভাবা কহে দীন হরিদাস ॥

(১) বেদ ও ভাষ্য পরমেশ্বরে কল্পিত নাস্তিকগণ স্বীকার করেন না। কোনও কোনও আন্তিকাতাসগণ (অর্থাৎ মুখে স্বীকার করিলেও অন্তরে অস্বীকারকারীগণ) অর্ধকুকুটী দ্বারের আশ্রয় গ্রহণ করে। এই সকল গুরুত্বগণের নিরাকরণ করিবার জন্য শ্রীগ্রন্থকার 'সিকান্তদপন' নামক 'প্রকরণ' গ্রন্থ রচনা করিতে প্রবৃত্ত হইয়া নিজ পূর্ব মহাজন কষ্টকর রচিত ঐক্যানন্দবের নমস্কার রূপ ভক্তি গ্রন্থ-প্রারম্ভে মঙ্গলাচরণ-রূপে লিখিতেছেন—দ্বাহার পিতা পরাশর (অতএব যিনি ঈশ্বর-পদবাচ্য) ও যিনি শুকদেবের পিতা (সুতরাং যিনি বিষ্ণুভক্তির উপদেষ্টা) সেই বনরিকাপ্রম-নিবাসী কৃষ্ণদৈশ্যদন ব্যাসকে ভজন করি, যেন আমার বাঞ্ছিত বস্তু লাভ হয়।

(২) শ্রীগ্রন্থকার নিজে মঙ্গলাচরণ রচনা করিতেছেন—(ক) দ্বাহার অলঙ্কার কুস্তীর কষ্টক উপকৃত গজরাজ শক্তাব পরিহার করতঃ পার্শ্বদেশে প্রাপ্ত হইয়াছিলেন—সেই সজ্জনানন্দ যুরার ঐক্য আমাদের হৃদয়ে নিভা বাস করুন। (খ) দ্বাহার অলঙ্কারে উৎকলগ্রাজ গজপতি প্রভাপরুজ রাজদণ্ড-ভাব পারিত্যাগ পূরক প্রেমানন্দলাভে রক্ত-রক্তাধ হইয়াছিলেন—সেই সংসার রূপ কুংসা-বিনাশী শ্রীশৈবমহাপ্রভু আমাদের হৃদয়ে সন্নিবিষ্ট করুন। অথবা (গ) দ্বাহার রূপায় গোপালদাস নামক মত্ত হস্তিরাজও অধিঃ হইয়া সংসেবা-লক্ষ্যাবনে আনন্দিত হইয়াছিলেন—সেই শচীপ্রভেদকীনট যুরার (গ্রন্থকার পরাশর শুকদেব রসিকযুরার) আমাদের হৃদয়ে সন্নিবিষ্ট করুন।

(৩) এষ্ট গ্রন্থে বেদসিদ্ধান্ত সমুদয় অর্থাৎ বেদের নিত্যত্ব, ভগ্ন-বহুগত, ইতিহাস পুরাণাদি-রূপের প্রাকৃতিক সম্যক প্রকারে প্রকাশিত হইবে এবং তাহা বৈদ্যগণক তর্ককগণের প্রতীতিদায়ক হইবে, অতএব এই গ্রন্থ 'সিদ্ধান্ত-দর্পণ' নামে অভিহিত হইল ।

(৪) একই পরমতত্ত্ব বাচ্য ও বাচক ভেদে (তত্ত্বভেদ এক হইয়াও) বিভিন্ন নামে প্রতীয়মান হয় । তন্মধ্যে বাচ্য—সকেশ্বর দেব (ঈশ্বরক) এবং বাচক প্রণব (ও) ।

(৫) বাচ্য সকেশ্বর যেরূপ মন্ত্র কৃন্দাদি বহুবৃদ্ধি ধারণ করিয়া থাকেন, তরূপ বাচক প্রণবও রুক, যজ্ঞ, সাম, অগ্নয়, ইতিহাস, পুরাণ প্রভৃতি রূপে বহুবিধ হইয়া প্রকাশ পান ।

(৬) এক্ষণে **বাচ্য ও বাচকের নিত্যত্ব** প্রাকল্পাদান করিতেছেন—আদি (জগৎ) ও অন্ত (বিনাশ) নাট বলিয়া উহার উভয়ই নিত্য । বাচ্যের নিত্যত্ব যথা—ঈশ্বরোপনিষদে—‘সেই পরমতত্ত্ব আদি, মধ্য ও অন্ত-বিশী’ । বিষ্ণুপুরাণে—‘সেই অবিকার, জ্ঞ, নিত্য পরমাত্মা সকলই একরূপ, বিষ্ণু (বিশ্বব্যাপক), সত্ত্বা জয়-কীল, অপক্ষয় বা বিনাশ-হীত, পরিণাম, ব্রহ্ম বা জ্ঞান-শূন্য ; তাহার সংক্ষেপে কেবল এইমাত্র বলা যায় যে তিনি সকল বিবাক্যমানই আছেন’ ইত্যাদি । বাচক বেদের নিত্যত্ব যথা—শ্রুতিতে ‘হে বিশ্বরূপ ! তুমি বৈবরূপ নিত্যবাক্য দ্বারা সৃষ্টি প্রেরণ কর’ ইত্যাদি ; মহাভারতে—‘করের আদিতঃ স্রষ্টা হরি আত্মস্বরূপ নিত্য বাক্য উচ্চারণ করিয়াছেন ; যেহেতু তাহার সকল প্রপত্তিই (চেষ্টাই) দিব্যা ও বেদময়ী হইয়াছে । এক্ষণে **আশঙ্ক্য** হইতেছে যে ‘এক্ষা, বিষ্ণু, শিব, ইত্য প্রভৃতি সকলেই প্রস্তুত হইলেন’ এই ক্রান্তির প্রামাণ্য-বলে নবোদয় বিষ্ণুরও তৎকাল উক্ত হইয়াছে ; তাহাদের দেহাবিনাশের কথাও ভারতাদিতে বাক্য হইয়াছে ; বেদেরও লক্ষ্যপ্রাপ্ত হইতে উৎপত্তি ও বিনাশ অবশ্য্যক, তবে এক প্রকারে বাচ্য সকেশ্বর ও বাচক বেদ নিত্য হইল ? হকার উত্তর দিতেছেন—এই বাচ্য-বাচকের জগৎ ও নাশ হইতে পারে না । কিন্তু যুগে যুগ ইহাদের আবর্তন ও তাহারাভাবই হইয়া থাকে । পুরোক্ত

অনুবাদ]

‘রজা, বিষ্ণু, রুক,’ ইত্যাদি
দ্বিগের মধ্যে বিষ্ণু
যেমন চৌরগণের ম
বলিয়াই রাজা চৌর
বলিয়াই বিষ্ণুর উৎপত্তি
নাই বলিয়া উক্ত হই
বলা হইয়াছে, তাহাও
হইবে ; কেননা, নি
উৎপত্তি বা নিধন নাই
হইবে ।

(৭) এই প্র
ঈশ্বরও বেদের নিত্য
নাটিকগণকে লক্ষ্য ক
দেখান হইতেছে ।
সাধ্য । এইজন্য অ
করিতেছেন । এই
দৃষ্টান্ত যত ; পক্ষা
পরমাণু বা আকা
অভিমত । ইহা ধা
অগ্নিতারবাদী ক
যুক্তি এইরূপ—এই
মনে মনেও ভাবন
কোনও সুভাষক
রচনা করিতে পা
‘নাহা’ অর্থাৎ কর, তা
এই সুভাষকের ই
সংস্কৃত ঈশ্বর নাম
কখন হইবে ।

‘জ্ঞান, বিজ্ঞ, জ্ঞান’ ইত্যাদি কথিত বিজ্ঞের উৎপত্তির কথা কেবল তাঁহা-
দ্বয়ের মধ্যে বিজ্ঞের সত্ত্ব (সহাবস্থান) মাত্রই স্থচনা করিতেছে ;
যেমন চৌরগণের মধ্যে রাজা অবস্থান করেন ; সহাবস্থান করেন
বলিয়াই রাজা চৌর নহেন ; অতএব এই প্রতিপত্তি বিজ্ঞের সত্ত্বগঠন আছে
বলিয়াই বিজ্ঞের উৎপত্তি হইতে পারে না ; যেহেতু অজ্ঞতা উহার জন্ম
নাষ্ট বলিয়া উক্ত হইয়াছে । তবে যে ভাবভাষিতে দেহ-নাশের কথা
বলা হইয়াছে, তাহাও প্রাকৃতিক মাত্র, ইচ্ছাকৃতিকের দ্বারাষ্ট বৃদ্ধিতে
হইবে ; কেননা, নিত্য বস্তুর ধ্বংস অসম্ভব । যেদেহও নিত্য বলিয়া
উৎপত্তি বা নিধন নাই—একথা আগে (২০-২২) শ্লোকে প্রতিপাদিত
হইবে ।

(৭) এই প্রকারে প্রত্যাদি প্রমাণ সমূহ দ্বারা আন্তিকগণকে
ঈশ্বরও বেদের নিত্যত্ব প্রদর্শন করা হইল । এক্ষণে বেদাবমাননাকারী
নাস্তিকগণকে লক্ষ্য করিয়া অল্পমান প্রমাণ দ্বারা ঈশ্বরও বেদের নিত্যতা
দেখান হইতেছে । ঈশ্বর জগৎকর্ত্তা বলিয়া তিনি অল্পমান প্রমাণে
সাধ্য । এইজন্ত জগৎ যে ঈশ্বরের কাৰ্য্য ইহাই অল্পমানে প্রমাণিত
করিতেছেন । এই জগৎ কাৰ্য্য, যেহেতু ইহা অবয়ব-বিশিষ্ট ; তাহার
দৃষ্টান্ত ঘট ; পক্ষান্তরে বাহার অবয়ব নাই, তাহা কাৰ্য্যও নহে, যেমন
পূরমাণু বা আকাশ—ইহাই বিজ্ঞানবাদী বৌদ্ধগণের এবং তাস্তিকগণের
অভিমত । ইহা দ্বারা ‘জগৎ এইরূপ ভিন্ন হইতে পারে না’ এই ভাবে
জগন্নিষ্ঠারবাদী কৰ্ম্মজড় লোকগণের মত খণ্ডন করা হইবে । তাহাদের
যুক্তি এইরূপ—এই জগৎ কাৰ্য্য নহে, যেহেতু ইহার রচনা-পারিপাট্য
মনে মনেও ভাবনা করা যায় না । পরন্তু, আকাশ, মিদেগাদি বস্তুকে
কোনও স্রষ্টাব্যুৎ চিন্তাচিন্তে আনিতে পারে কি ? অর্থাৎ মনে মনেও
রচনা করিতে পারে না । অতএব ইহা অনাদিসিদ্ধ এবং নিত্য ।
‘বাহ্য অজ কল্প, তাহাও কল্পপূর্ণ’ অর্থাৎ পূর্ণেও ইহা এইরূপই ছিল—
এই যুক্তিবলেই ইহার অনাদিও নিষ্পন্ন হইল । এইরূপ জগৎও সত্ত্ব-
সংকল্প ঈশ্বর অনাদ্যমণে নির্মাণ করেন—অতএব ইহাও পূর্ণমত্তেবও
বস্তু হইবে ।

(৮) জগতের কার্যের সমস্ত অত্যাশ্চর্য্য মতও নিরসন করিতেছেন—
—জগৎকৰ্ম্মানী **বৌদ্ধ**গণ বলেন যে পান্থিক, জলীয়, তেজস্ব ও বায়বীয়—
—এই চারিটী পরমাণু (কিথ, ভূত, ভৌতিক, চিত্ত ও চৈতন্য) পৃথিব্যাদি
রূপে একতাসেই পরস্পর মিলিত হয়। পৃথিবী প্রভৃতির যে সংঘাত বা
মিলন, তাহার কারণ-স্বরূপ পরমাণু চারি প্রকার নহে, কিন্তু এক স্বভাব-
বিশিষ্টই, তবে পরিণাম বশতঃ পৃথিব্যাদিরূপে বৈশিষ্ট্য প্রাপ্তি করে
মাত্র—হুঁ। ফালামী **জৈন**দিগের মত। এখানে এই মতদ্বয়ের
নিরসন করিতেছেন—তাহাদের মতে চতুর্বিধ পরমাণু কষ্টক কল্পিত
সংঘাত বা মিলন কখনই সম্ভবপর নহে; যেহেতু তাহারা। স্থির মিলন-
কর্তা চৈতন্য বস্তুর অস্তিত্ব স্বীকার করে না। ব্রহ্মহুত্যায়ে (২২) ইহার
সবিশেষ বিবরণ প্রদত্ত হইয়াছে।

(৯) সাংখ্যবাদীর মতে বিভূ পুরুষের ছায়া বা নিরীকণ-
শক্তিতে উদ্ভূত-চৈতন্য (মচেতন) প্রধান বা প্রকৃতিই জগৎকর্তা।
এই মত **নিরসনে** যুক্তি এইরূপ—প্রধান (প্রকৃতি) জগৎকর্তা
হইতে পারেনা, কারণ প্রধান নিজেই জড়, যেমন জড় কাঠখণ্ডে স্বপ্নশক্তি
প্রাপ্তিতে পারে না। ইহা স্তম্ভসহজবোধ্য কথা যে বাহার জ্ঞান, ইচ্ছা ও
প্রবৃত্ত আছে, সেই কুলাগষ্ট ঘটাই বস্তু নির্মান করিতে পারে; কিন্তু জড়
কাঠাদির তুলা প্রধানের জ্ঞানাদির অভাব থাকা প্রসূত তাহার জগৎ-
কর্তৃত্ব সম্ভবপরই নহে। যদি বল যে পুরুষের ছায়ার লক্ষ্যচৈতন্য প্রধান
স্বপ্নশক্তি ধারণ করে, তবে বস্তুতঃ পুরুষেরই জগৎ-কর্তৃত্ব স্বীকার
করিতেছে। দেখনা কেন, তত্ত্ব লোহখণ্ডে হস্ত দণ্ড হইলেও কি তাহাতে
অগ্নির কর্তৃত্ব স্বীকার না করিয়া লৌহের কর্তৃত্ব স্বীকৃত হয়?

(১০) কেহ কেহ বলেন ‘অদৃষ্ট দ্বারা জীবই জগৎকর্তা’—তাহা-
দের মত নিরসন করিতেছেন—অগণিত পঞ্চত ও অত্যাশ্চর্য্য সাগরাদি
দ্বারা সুশোভিত, চতুর্দিশভূবনাস্থক এই জগৎ; ইহা অনন্ত কৰ্ত্তা, অনন্ত
ভোক্তা, অসংখ্য ভোগ্য ও অসংখ্যাত ভোগ্যহানাদি দ্বারা অতি যক্ষণীয়
এবং ইহার রচনা-কৌশলও অবিচিন্তনীয়—কাজেই এবিধ জগতের কৰ্ত্তা
কি আর (ক্ষুদ্র-শক্তি) দ্বীপ হইতে পারে? এবিধের নিরসনে যুক্তি

[অমুবাদ]

এইরূপ ‘আমাদের
শক্তি আমাদের ন
কর্তা হইতে পা
সামর্থ্যঃ জীব
যে অদৃষ্টই জীব
উপার্জন করিতে
জগৎ রচনা করে
প্রয়োজনে (বিষ

(১১)

উত্তর দিতেছি।
পরিণামকর্তৃত্বের
অত্যাশ্চর্য্য বস্তুতঃ
কর্তৃভেদই তর্ক
দৃষ্টান্তে—ঘট।
না, যেমন পরমা
সেই মল্লজও
সাগরাদি জগদি
জাতা ইত্যদে
জ্ঞানেচ্ছাদির ত
কর্তৃভেদ ও ক
ক্ষমতা তাহার
এ আলোচনা ক
আছে অর্থাৎ
অন্য বস্তু কার্য
বস্তু দ্বারা ইতি
দ্বারা ইত্যদ
নির্দোষ করিতে
পরিণালিত হ

কাজেই
কণ্ড ও বায়বীয়
) পুণ্ডিবাণি
যে সংঘাত বা
এক স্বভাব-
প্রাপ্তি করে
ই মতধরে
কল্পিত
মিলন-
(২২) ইহার

নিরীক্ষণ-
জগৎকর্তা ।
জগৎকর্তা
স্বভাবশক্তি
ন, ইচ্ছা ও
কিছু জড়
জগৎ-
তত্ত্ব প্রদান
স্বীকার
তাহাতে

—তাহা-
নাগরাদি
অনন্ত
রমণীয়
কর্তা
নে যুক্ত

এইরূপ 'আমাদের জ্ঞান জগৎকর্তা হইতে পারে না, কেননা জ্ঞান-
শক্তি আমাদের নাই।' বাস্তবিক—ঈশ্বরত্ব (অর্থাৎ জীব যদি জগৎ-
কর্তা হইতে পারে, তবে জীবই ঈশ্বর হইয়া পড়ে। কিন্তু স্বতন্ত্রত্ব : ও
সামর্থ্যত্ব : জীব ও ঈশ্বর সম্বন্ধে ভিন্ন)। আর একথাও বলিতে পারনা
যে অদৃষ্টই জীবের জগদ্বিশ্রাণে শক্তি, কেননা এইরূপ অদৃষ্ট কেহই
উপার্জন করিতে পারেনা। আর সকল জীবের অদৃষ্ট মিলিত হইয়া
জগৎ রচনা করে, একথা বলিবারও উপায় নাই : যেহেতু এতাদৃশ
প্রয়োজনে (বিধরে) কোনও শ্রুতি স্মৃতি প্রতীতির প্রমাণ নাই।

(১১) 'তবে জগৎকর্তার কর্তা কে' এই প্রশ্নের
উত্তর দিতেছি। দেখা যায় যে পরমাণুসমূহে মিলন-কর্তৃত্বের এবং প্রাণে
পরিণামকর্তৃত্বের অসম্ভাবনায় এবং জীবেও জগদ্বিশ্রাণোপযুক্ত শক্তির
অভাব বশত : 'ঈশ্বরই যে জগৎকর্তা' একথা তোমাদিগকে স্বীকার
ক'রতেই হইবে। তাহার যুক্তি এইরূপ—এই জগৎকর্তার কর্তা আছে,
দৃষ্টান্তে—যত। যদি এইরূপ সারথীর না হয়, তবে তাহা নিশ্চিতও হইবে
না, যেমন পরমাণু ও আকাশ। অতএব জগৎকর্তা—ঈশ্বরই। যেহেতু
সেই সকলও সত্যসংকল্প ঈশ্বরই অণু, ষাণু ও পরমাণুক্রমে পবিত্র ও
সাগরান্ন জগদ্বিশ্রাণে সক্ষম। এক্ষণে আশঙ্কা এই যে পুরোক্ত অসম্ভাবন
দ্বারা ঈশ্বরের জগদ্বিশ্রাণ-কর্তৃত্বের না হয় সিদ্ধ হইল, কিন্তু তাহার কর্তৃত্বের
জ্ঞানেচ্ছাদির ত আর নিরাসকর সিদ্ধ হয় না অর্থাৎ ঈশ্বর জগৎ নিষ্কাশ
করিলেও কিছু তিনি জগৎ নিরাস করিতে পারেন না। এই জগদ্বিশ্রাণ
ক্ষমতা তাহার জ্ঞান, ইচ্ছা প্রতীতিরই আছে। এক্ষণে উত্তর দিতেছেন—
এ আশঙ্কা করা চলে না; কারণ দ্বন্দ্বদ্বন্দ্বী মধ্যস্থে দ্বন্দ্বদ্বন্দ্বী গ্রাহকতা
আছে অর্থাৎ দ্বন্দ্ব বাহার আছে। তিনিই কার্য্য করিতে পারেন, কিন্তু
দ্বন্দ্বদ্বন্দ্ব কার্য্যসম্পাদনে অক্ষম। কাজেই জ্ঞান, ইচ্ছা ও প্রবল এই তিন
দ্বন্দ্ব দ্বারা তিনি বিংশিত। অতএব এই অসম্ভাবনাই জগৎকর্তারূপে সিদ্ধ
দ্বন্দ্বী ঈশ্বরই জ্ঞান, ইচ্ছা ও প্রবল রূপ দ্বন্দ্বদ্বন্দ্বকে গ্রহণ করিয়াই জগৎ
নিরাস করিতে পারেন; লোকেও সচরাচর দ্বন্দ্বদ্বন্দ্বকারেই দ্বন্দ্বদ্বন্দ্ব
পরিশোধিত হইয়া থাকে। আচ্ছা, ঈশ্বর জগৎকর্তা—ইহা না হয় স্বীকার

করা যায়, কিন্তু তিনি অনিচ্ছাই হইতেন। চতুর্নাম প্রকাশিত হইয়া
ঈশ্বরের ও জগৎ নিষ্কাশন করিবার ক্ষমতা আছে ;—এই যদি বল, তাহা
হইলে যুক্তি প্রবণ কথ—ঈশ্বর নিষ্ঠা, যেহেতু তিনি নিষ্ঠা বস্তুমান
পাকিলেও অকারণ অর্থাৎ তাহার কারণ অত্র কেহ হইতে পারে না।
তাহা বিজ্ঞান পাকিয়াও অকারণ নহে, তাহা নিষ্ঠাও হইবে না, যেমন
ঘটপ্রাগভাব অথবা ঘট। ঘটপ্রাগভাবের কারণ না থাকিলেও তাহা
সং অর্থাৎ বিজ্ঞান নহে এবং ঘটের সত্তা বা বিজ্ঞানতা থাকিলেও
তাহার (জ্বালাদি) কারণ বস্তুমান আছে বলিয়া উভয়ই অনিচ্ছা।
অধিক কথা (১১২) শ্লোকে বলা হইবে। এইরূপে এই অমুখ্যও নিরস্ত
করা হইল যে ঈশ্বর কণিক, যেহেতু তাহার সং বা বিজ্ঞানতা আছে,
যেহেতু যে বস্তু সং, তাহাই কণিক, যেমন মেঘ। উক্ত অমুখ্যে সত্তাপ্রণ
হেতু কর্ত্তা মাহেতু অর্থাৎ অনিশ্চিত নহে, যেহেতু তাহার ব্যাপ্য অসিদ্ধ
অর্থাৎ সত্তা হইত হয় ন, কখনও বাহিত্যও হয়। বিজ্ঞান পাকিয়া
ও আর কণিকই দেখা যাইতেছে না। এইরূপে সর্বথাই ঈশ্বরের নিষ্ঠা
সাধন করিয়া বলিতেছেন যে এই প্রস্তাবে বেশ সন্দেহও কণিকত্ব
নিরস্ত হইল।

(১২) জ্ঞানামি স্তম্ভময় ঈশ্বর নিষ্ঠা—ইচ্ছা প্রতিপাদিত করিয়া
তাহার বাক্যময় বেদেরও প্রামাণ্য স্বীকার করাইতেছেন। ভ্রম (এক
বস্তুর এক বস্তু বলিয়া ধারণা করা), প্রমাদ (অনবধানতা বা অজ্ঞ-
মনস্কতা), বিভ্রাৎ (ব্যর্থতা, বন্ধনোচ্ছা) ও করণাপাতন (ইচ্ছার অণুত্যাগ)
—এই চারিটা দোষ লোকিক বস্তুতে বিজ্ঞান পাকিতে পারে ; এট
দোষ-চতুষ্টয়-বহিত বস্তু ঈশ্বর কতৃক প্রযুক্ত বেদবাক্যে দোষযুক্ত
পুরুষের কোনও সম্পর্ক না থাকা প্রযুক্ত ই বেদবাক্যের প্রামাণ্য সিদ্ধ
হইতেছে। আবার দোষযুক্ত পুরুষের প্রণীত বাক্য—অপ্রামাণ্য, যেমন
কাল্পনিক-প্রণীত ভ্রমাদি। ইহার তাৎপর্য্য এই—‘ছন্দঃ (বেদাদি) আত্ম-
সমুৎপাদিতা হইতে অসম্ভব করিয়াছে।’ ইত্যাদি প্রতিবাক্যে বস্তু
ঈশ্বরের জ্ঞান হইয়াবে বেদকে অনিষ্ঠা বলিয়া মনে করা যায়, জ্ঞান
বিকোষ সত্তা কতৃক সম্পাদন হইলে তাহার প্রামাণ্যে কোনও সন্দেহ

অমুখ্য !

অমুখ্যের লক্ষণ
কিছু কণিনা
আবারও বাক্য
হইতেছে যে
—একথা বলা
হয় নাই ;
হইতেছে ;
জিহবা
তাহাদের বাক্য
অবত কতৃক
কিছু কণিনা
যেই অইং
দ্বন্দ্বিত্য করিয়া
ঈশ্বরকে
হইয়াছে।
ঈশ্বরকে
বাক্য
তাহার
কণিনা

জ্ঞানামি
ঈশ্বর-প্রণীত
কণিনা
নিষ্ঠা
নিষ্ঠা
দোষ
কণিনা
কণিনা
প্রামাণ্য

হয়, তখন কতক-নিকটিক দেহাদিগের আত্মার তা অস্বাভাবিক হয়। যেমন দেহাদি ব্যক্তিরের কতকটি অস্বাভাবিক হয়। এক্ষণে আশঙ্কা এই যে যুক্তকাম্যাদির কোন ব্যক্তিরের কৃত (ইচ্ছা) ব্যতীতই ঘটক নিয়াম-সামান্য হইতে পারে না। আরও আশঙ্ক্যের চেষ্টার আবশ্যকত্বের দেহাদির সাধারণ নিয়ামকন : ইচ্ছা ইত্যেরের কৃত। (অন্তর্নিহিত) ব্যতীতই সমস্তকাম্য। করণে সামান্য কাম্য। নিবন্ধন দেহাদির অপেক্ষা নাই—এই কথা স্বীকারে পার না—যেহেতু কতক-নিকটিক জ্ঞানাদির পক্ষেও প্রয়োজন, তজ্জন্য অপরও বাহ্যিক-বোধক সিদ্ধান্তাদিগেরও আবশ্যকতা আছে। যেখানে কৃতকাম্যাদি কতক-নিকটিক হয়, তথায় দেহাদির বিজ্ঞানসম্পাদক পটী হয়। আবার যুক্ত-করণে যেমন দেহাদির অভাব বোধিত্যে, তজ্জন্য সিদ্ধান্তাদিগের কোনও কতক-কাম্য নাই। আর এক আশঙ্কা এই যে ঈশ্বর যদি সাব্বদেব অপর দেহা কাম্য করেন, তবে তাহার সেই দেহটি অনিত্য হইত। না, তাহা নিকটিক পার না; যেহেতু এই দেহত আর কতক নহে, অতএব উক্ত অনিত্য হইলে কেন? পক্ষান্তরে যদি কতক-নিকটিক দেহই থাকার কথা হয়, জ্ঞানও অনিত্য হয়, তবে তাহার অপরিণামাদি সকল জ্ঞানও অনিত্য হইয়া পড়ে। আবার 'চেষ্টা ব্যক্তিরেরের প্রবৃত্তি (উৎসাহ) ও মাজেই ঈশ্বর জগৎনিয়ামাদি কাম্য। করিতে সমর্থ বলিয়া ঈশ্বরের আর দেহাঙ্গ দেহাদি থাকায় নহে'—এই আশঙ্কাও দূরিতে পারে না, যেহেতু ইচ্ছা প্রবৃত্তি ব্যক্তিরের জ্ঞানবোধের তাহা নিশ্চয় হইতে পারে, তাহাও আর ইচ্ছাদিরও প্রয়োজন নাই।

আবার অস্বাভাবিকতা এই যে "দেহ যখন অস্বাভাবিক, তখন একই সময়ে নিম্নলিখিত পক্ষে নিবন্ধন কাম্য করিতে পারে না"—এই মুক্তি সম্বন্ধের মত। কারণ ঈশ্বর নিত্য দেহ অস্বাভাবিকতায় সকল এক-কাম্যই সম্বন্ধিত থাকিতে পারে। ইহার দীর্ঘত—জ্যোতি। যেমন যোগ-প্রবৃত্তি ব্যক্তিরের প্রাক্কোকে বা প্রাক্কোকে সকল পো ব্যক্তিক

• আয়ত্তক ইচ্ছা, ইচ্ছা হইতে কৃত হয়, কৃত হইতে চেষ্টা এবং চেষ্টার পর ক্রিয়ানিষ্পত্তি—এই ইচ্ছা প্রবৃত্তি পারিভাসিক শব্দের ব্যুৎপত্তি।

একই প্রকার, তজ্জন্য যুক্তকাম্যাদির কোন ব্যক্তিরের কৃত (ইচ্ছা) ব্যতীতই ঘটক নিয়াম-সামান্য হইতে পারে না। আরও আশঙ্ক্যের চেষ্টার আবশ্যকত্বের দেহাদির সাধারণ নিয়ামকন : ইচ্ছা ইত্যেরের কৃত। (অন্তর্নিহিত) ব্যতীতই সমস্তকাম্য। করণে সামান্য কাম্য। নিবন্ধন দেহাদির অপেক্ষা নাই—এই কথা স্বীকারে পার না—যেহেতু কতক-নিকটিক জ্ঞানাদির পক্ষেও প্রয়োজন, তজ্জন্য অপরও বাহ্যিক-বোধক সিদ্ধান্তাদিগেরও আবশ্যকতা আছে। যেখানে কৃতকাম্যাদি কতক-নিকটিক হয়, তথায় দেহাদির বিজ্ঞানসম্পাদক পটী হয়। আবার যুক্ত-করণে যেমন দেহাদির অভাব বোধিত্যে, তজ্জন্য সিদ্ধান্তাদিগের কোনও কতক-কাম্য নাই। আর এক আশঙ্কা এই যে ঈশ্বর যদি সাব্বদেব অপর দেহা কাম্য করেন, তবে তাহার সেই দেহটি অনিত্য হইত। না, তাহা নিকটিক পার না; যেহেতু এই দেহত আর কতক নহে, অতএব উক্ত অনিত্য হইলে কেন? পক্ষান্তরে যদি কতক-নিকটিক দেহই থাকার কথা হয়, জ্ঞানও অনিত্য হয়, তবে তাহার অপরিণামাদি সকল জ্ঞানও অনিত্য হইয়া পড়ে। আবার 'চেষ্টা ব্যক্তিরেরের প্রবৃত্তি (উৎসাহ) ও মাজেই ঈশ্বর জগৎনিয়ামাদি কাম্য। করিতে সমর্থ বলিয়া ঈশ্বরের আর দেহাঙ্গ দেহাদি থাকায় নহে'—এই আশঙ্কাও দূরিতে পারে না, যেহেতু ইচ্ছা প্রবৃত্তি ব্যক্তিরের জ্ঞানবোধের তাহা নিশ্চয় হইতে পারে, তাহাও আর ইচ্ছাদিরও প্রয়োজন নাই।

আবার বে

(স্বকৃতি) জ্যোতি হইলে এই অবশ্য-যেহেতু জ্ঞান, ইচ্ছা-ধর্ম নাই। এ-কোনও প্রমাণ ন-অতএব ঈশ্বরের-প্রাক্কোকে

(১৪)

জ্ঞান, ইচ্ছা-করিয়াছে, না-দেউরণেই আ-করাইয়াছে। নিয়ামক-করিয়াছে'—এ-হইতে পারে-পক্ষে 'জন'-প্রকাশ হইতে-এই উক্ত

কিন্তু যে মুকুন্দ-চরিত্র বলিয়া খেদের অসম্ভব মন্য হইয়াছে, তাহাকে নিবৃত্ত বরা হইয়া। উহা বা পাণবাননায় প্রাণোন্মিত হইয়া বিশেষবশতঃ তাহা চরিত্রিক করিয়াছে। কেহ কেহ বলে—'নিখোলের বাহিরে বলিয়া বোনের অক্ষররাশি-স্বরূপই—প্রাপ্তি অসম্ভব', ইত্যাদি অর্থবোধক কথা। যেহেতু আনন্দোন্মিতবলি নিখোলের অক্ষররাশি স্বরূপে পরিণত হইতে পারে। আনন্দের প্রাণের জ্বলন্ত আর উজ্জ্বল পাণ বাহুরূপ নহে, কিন্তু উৎসবমূলক বশতঃ উহা হইতে সার্থকতা বিশেষই ঘটে; তাহাতে কি অর্থগণের হইল কে? আর এক কথা—জাহাঙ্গির জলাদিবসে কোন প্রকারে অরাদি-রূপের, বিজ্ঞানবাদের বিজ্ঞানের সীমার বাহুর আকারও এবং আরম্ভবাদের বহুর সংখ্যার কাব্যমূল্যতা প্রাপ্তি প্রকৃতি বাহাদুর মত, তাহারা উৎসবের অবিচিন্তা নিঃশেষেরই অক্ষররাশি-স্বরূপের স্বীকার করিতে লজ্জা করে কেন?

(১৫) বৈদিক এককেশ্বর (মৌমাংসকের) মত নিকৃণ্য করি-
ছেন। প্রথমতঃ পূর্ণগন্ধ—‘বেদে অপোক্বেদ্যত্ব’ হইবে, যেহেতু ‘বুদ্ধিশাশ্রয়-
উপাত্ত শাস্ত্রই, এবং উহাতে কাঠকানি সংগ্রহ বিস্তারিত আছে।’ এই
পূর্ণগন্ধের খণ্ডনে কোনও কোনও কৰ্ম্মজড় মামাসক ব্যক্তি এইরূপে
বেদে অপোক্বেদ্যত্বের স্থাপনা করে। তাহাদের বুদ্ধি দেখাইতেছেন—
‘জাহাঙ্গীরা বেদাধ্যয়নকে সামান্য গণ্য করিয়া গুরুতর নিকট হইতে উহার
অধ্যয়ন হয় বলিয়া বেদের অপোক্বেদ্যত্বই সিদ্ধ করে।’

(১৩) যেমন অনিত্যবাদী তাকিকরণকে তাহার উক্তি
 দ্বারা নিরসন করিতেছেন—তাহাদের বুদ্ধি এই—যে নিত্য হইতে
 পারে না, যেহেতু ইহা শব্দবিশেষ; 'এই স্ব উৎপন্ন হইল, এক্ষণে
 ককার নষ্ট হইল,' ইত্যাদি বুদ্ধি আনয়ন করে বলিয়া শব্দ প্রত্যয়
 অনিত্যই নিঃসন্দেহে বলা যায়। এক্ষণে উক্ত বিতর্ক—শব্দের
 তীক্ষ্ণকণে প্রথম বস্তু বলিয়া যে তাকিকরণের অভিপ্রেত, তাহার লাভই।
 সমস্ত নিত্য শব্দের বিরোভাবই প্রতিপন্ন। ইহার প্রমাণ এইরূপ—
 শব্দ নিত্য, যেহেতু ইহা নিত্যকাল প্রযুক্ত, যেমন 'আকাশ' মহাপরিমাণ।
 ব্যতিরেকে ঘটানিহিত প্রবাহিতব্য 'জল' শব্দের প্রত্যয়ে যেমন 'জল'।

কিন্তু পরিচালনা দিব্য
কল্পনা করে।
আকাশ এই ন
প্রেরণ ও অপ্রেরণ
কিছু প্রভাবের নি
নিরীক্ষা করে,
কখনোই পরে

129

করিতেছেন।

বিত্তোপাধিক ম
আছে—“নিজা

ঐ দ্বন্দ্বতও যে অ

କ୍ରାନ୍ତି ହୁଏତେ

निर्दिष्टे इति वा'ट्

第 10 卷 第 1 期

শ্রুতম"—ইতি।

(28)

५७) चैत्ररथ

নিকটেও প্রতি

ইত্যাদি দ্বায়ে

“ସଢ଼ି ଖଟି ନାହିଁ

পটাত্মক ঘট

इन् । कान

2000 2001

যে মড়া খাও

নটটি বলিতে

मन्त्रात् निश्चयः

অন্য, ৩৫

যদি প্রতিবাদীদিগের মতের প্রমাণ না, কিন্তু সকলকালের জ্ঞানের কোন কোনটি
কখনো ব্যতিক্রম পড়ে না। যদি ইহা অনিশ্চিত হয়, তবে 'শব্দভ্রম'।
আবার এই ক্ষেত্রেই অসিদ্ধি হইয়া পড়ে। যেটি কথা—বাক্য
কোনও প্রাণের দ্বারা শব্দের অভিব্যক্তি বা অনভিব্যক্তি হইতে পারে,
কিন্তু বাক্যের বিশেষরূপ কখন হইতে পারে না। যেটি যদি প্রমাণ
নিহিত থাকে, তবে কি তাহার ধ্বংস হইয়াছে বলিতে পার? কাজেই
শব্দভ্রমেরই নিত্য সিদ্ধ হইল।

(১৭) এক্ষণে ঈশ্বর ও বেদের যথাযথ **অভিব্যক্তি** নিরূপণ
করিতেছেন। ক্রান্তির নিক্ষেপ সত্ত্বে ঈশ্বর কিছু বিজ্ঞানানুসঙ্গিক, কিছু
বিজ্ঞানানুসঙ্গিক সম্ভবতঃ ঈশ্বর পদ ব্যাচ্য নহে। এ বিষয়ে প্রতি প্রমাণ
আছে—“বিজ্ঞান ও জ্ঞানানুসঙ্গিক বস্তু”, “মতানুসঙ্গিক জ্ঞান” ইত্যাদি।
ঈশ্বরও জ্ঞানানুসঙ্গিক বস্তু, তাহা এই “বিজ্ঞানবদন, জ্ঞানানুসঙ্গিক” ইত্যাদি
বস্তু হইতেই অবগত হওয়া যায়। কঠিনভাবেই যখন শব্দ ব্যাকরণিক
নির্দিষ্ট হইয়াছে। এই বুদ্ধিও কিছু অসিদ্ধান্তিত বলিতে নিষ্পন্ন হইয়াছে
বলিতে হইবে—যেহেতু কতি বলিতেছেন যে “এ অসিদ্ধান্তিত পুরান
পুস্তক”—ইত্যাদি।

(১৮) সেই ভেদ-রচিত (সজাতীয়, বিজাতীয় বা যুক্ত ভেদ-
শব্দ) ঈশ্বরই আমার দেহদেহিতাবে এবং গুণগুণিতাবে পণ্ডিতগণের
বিস্তৃষ্ট প্রতীতিমান করেন। সভা বিজ্ঞান আছে, কাল সকল আছে
ইত্যাদি বাক্যে সত্যদিগের আশয় সম্ভাবিত। (অর্থাৎ সভা আছে, যেমন
“যদি পট নাই” এই বচনে ঘটের ভেদ পটে প্রতিষ্ঠিত হয়, সেই প্রকার
পদার্থক পটে ভেদেরও “ঘটভেদবানু পটে” এই পটে হইতে কেহই প্রতীতি
হয়। কাল সকল আছে, এখানেও কাল কালের আদ্য : যেমন
সকল, এখানে যেমনই দেশের আদ্য ইত্যাদি।) একথা বলিতে পার না
যে সভা আছে ইত্যাদি বুদ্ধি সত্য, কারণ যেমন “যদি পটে” অর্থাৎ বিজ্ঞান
যদিও বুদ্ধিতে যেমনইকার বিজ্ঞানসত্য বুদ্ধি, তদ্রূপ সভা আছে বলিতেও
সত্য বিজ্ঞানসত্য বুদ্ধি। সুতরাং যেমন “যদি আছে” এই প্রকার
অসত্য, তদ্রূপ “সভা আছে” ইত্যাদি সত্যবাদের কোন ভাণ হইতে পারে

না । আবার এই বিশেষকে আরোপিত করা চলিলে না, কেননা “বাহ্যতঃ
 “সত্তা” বলালে যেমন বাক্যকে স্মৃতির বলবীর্যবানি আরোপিত হয় যাহা,
 বস্তুঃ বাক্য জুগিত ভিন্ন বস্তু । “সত্তা সত্তা” এই বাবহারে সত্তার বস্তু
 সত্ত্বের আরোপিত নহে, অথবা পরস্পর পৃথকও নহে । যেমন বাক্যটি
 স্মৃত নহে, এইরূপ “সত্তা সত্তা নহে”—এই বাবহার কোনও কালে হইবে
 না ; কাজেই আরোপ নহে । আবার যদি বল “সত্তা আছে” এই
 বাক্যে যে একই সত্তার ‘সত্তা’ এবং ‘আছে’ এই দ্বিবিধ বাবহার করা
 যায়, উহা সত্তার একটি স্বভাবই বলিতে হইবে, কারণ সত্তার সত্তা
 উভয়ই হইলে অনবস্থা হোয় হইতে পারে । সুতরাং ই প্রকার অভেদ
 ভেদকে আমরা ‘স্বভাব’ বলিব । ইহার উত্তর দিতেছেন—না, তাহা
 বলা যায় না ; কারণ ভূমি যাহাকে এখানে ‘স্বভাব’ বলিতেছে, আমরা
 তাহাকেই ‘বিশেষ’ বলিতেছি । অতএব ভেদশূন্য বস্তুতে ভেদ-বাবহার
 “বিশেষ” হইতেই হয় । “বিশেষ” অর্থ ভেদের প্রতিনিধি, কিন্তু ভেদ নহে ।
 ঐ বিশেষটিও আরার অর্থাপত্তি প্রমাণ বলে অবগুই স্বীকার করিতে
 হইবে ; তাহা বিশেষ স্বাকার না করিলে বিশেষ-বিশেষ্য-ভাবাদি
 জ্ঞানও সম্ভব হয় না । ঐ বিশেষও কিন্তু বস্তু হইতে অভিন্নই এবং
 স্বনিজস্বই অর্থাৎ নিজেই নিজের ভাবের কারণ । কাজেই অনবস্থা
 হোয়ের শঙ্কা নাই । (ঈশ্বর জ্ঞানানন্দাত্মক হইলেও জ্ঞান এবং আনন্দকে
 তাহার বিশেষণ অর্থাৎ জ্ঞান বা দম্মী বলা হয় ; দম্মের দম্মভূত জ্ঞানাদি
 দম্মী ভগবানের বাচক, ভগবত্বের বাচ্য ; দম্মীর সহিত দম্মের ভেদ
 থাকিলে, তাহা কখনই সম্ভব হইত না ।) দম্মিগ্রাহক প্রমাণ বলেই
 বিশেষের তাৎপর্য্য সিদ্ধ হইতেছে । জগৎকলার সাক্ষ্যনিবৎ অর্থাৎ
 যেমন স্তায়মতে পৃথিবী-সমুদ্রাদিরূপ জগৎ সর্বজ্ঞ ঈশ্বর কর্তৃক রচিত
 হইয়াছে, যেহেতু জীব এই প্রকার রচনা করিতে পারে না, আর ঐ জগৎ
 রচনাও একটা কাণ্ডাই বটে । এই প্রমাণে জগৎকলারূপে সিদ্ধ দম্মী
 ঈশ্বর ই অল্পমান বলেই কর্তৃহীনগ্রাহক জ্ঞানেচ্ছা প্রযত্নাদি দম্মবিশিষ্ট
 হইয়াই কাণ্ড সমাধা করেন, পৃথিবীতেও জ্ঞানেচ্ছাত্ত্বান্ লোকেরই
 কর্তৃক দেয়া যায় ; ভজ্ঞপ দম্মিগ্রাহক অল্পমান স্বাঃ ইহাও স্বীকার

করিতে হইবে
 বলিয়া এবং
 সাক্ষ্যকর বস্তু
 বিশেষ ছি
 ইহাও স্বীকার

(১১)

এরিক্সর
 মূল থাকি
 নারায়ণই
 এই বিষয়ে
 থাকে ?
 মূলভাব
 থাকি
 প্রভৃতির
 বাস্তবও

বেদে

দেবতা ন
 করেন,
 অনাসিক
 সজ্ঞ হই
 ইহা অ

সাবিক
 —ঐ
 প্রাণি
 অতঃ
 এই

কিন্তু এক্ষণে যে নিশ্চিন্ত হৃদয়ে 'সবজনিকারের' প্রকাশ দাঃ দৃষ্টকরে
হইয়া। যথা জামুনা নদী বিশেষের প্রকার ব্যক্ত করণ দাঃ জামুনা নদীর
সামগ্রিক রক্ষা করা যায় না। জামুনা নদী বিশেষের পানীয় জল
বিশেষ জিজ্ঞাসা থাকিলে জামুনা নদী (১৮২-২৩) এবং যেনার জামুনা
(২২৩) উভয়।

(১৯) আশঙ্কা এই যে জগতের মূলরূপে কান্তিত
বিস্তারিত রূপে নাগরায়ন মূল বা আশঙ্কা, তখন নারায়ণের জামুনা
মূল থাকিতে পারে। ইহার উত্তর দিতেছেন—যেই জগত
নারায়ণই সকল কার্যের মূল। "দেবগণের বিষ্ণুই মূল" ইত্যাদি বচনই
এই বিষয়ে প্রমাণ। তাঁহার আবার মূল নাই, মূলের আবার কি মূল
থাকে? মূল প্রকৃতি নিকরণ প্রসঙ্গে ক'পলও বলিয়াছেন—মূলের
মূলভাব বলিয়া মূল অমূলই বটে। সকল মতেই মূলকারণ কোনও বস্তু
হইত। অথবা অনবস্থার মত ইহাতে উদ্ধার পাওয়া যায় না। বিচারিক
প্রকৃতির যে মূল, তাহা সত্য মতই প্রকৃতি হইবে, অতএব তাহাকে
কান্তিত নাই। সুতরাং আমাদের নারায়ণই মূল মত।

(২০) এইভাবে দক্ষী উপরকে নিত্য বলিয়া প্রকৃতি করিয়া
বেদেব নিত্যত্বও প্রাপ্তপাদন করিতেছেন—যে চক্রাক
দেবতা নারায়ণ যেমন অতিশয়াক্রম্যে যথিলক্ষ্য হইয়াছে মুক্তিও প্রাপ্ত
করেন, তদুপ নিঃসার্যণেই তিনি অক্ষরশক্তিগণে আবিষ্কৃত হইয়া
অন্যকালে মতে প্রকৃতি হইয়া থাকেন। অতএব বেদের নিত্য
মূল হইল। জামুনা মতই ক্ষেত্র আছে—বেদ সাক্ষ্যে সত্যমূ নারায়ণ,
ইহা আমরা গনিয়াছি—ইত্যাদি।

(২১) বেদ নারায়ণ প্রকৃতি বলিয়া শব্দ-প্রমাণে জামুনা নিত্য
বাসিত হইয়াছে। এক্ষণে অবশ্য প্রমাণের জামুনা প্রকৃতি করিতেছেন
—যে চক্রাক বেদ যে প্রকার প্রাণ ও মন প্রকাশ পূর্ণ করে উপর চক্রকে
আবিষ্কৃত হইয়াছেন, সেই প্রকৃতি পরকরোপ আবিষ্কৃত হইয়াছে না
অতএব উদ্ধার নিত্য সত্যপ্রকৃতি প্রকৃতির প্রকার করিয়াছেন। উক্ত
একটি—বেদ নিত্য, কারণ একই ক্রমে প্রকৃতি আবিষ্কৃত হইয়া

দুশকে দুই করিয়া ভাগ করিয়া অর্ধে অর্ধে করিয়াছেন—
 প্রমাণ । মহাভারতেও আছে—“দমন বৎসরের সহ্য হুকে বিভিন্ন-
 রূপ পরিবারকমে দুইগোত্রের সহ, অল্প ঠিক সেই সেই ক্ষেপেই ভাগ্য
 দুগাধিতের দুগ্ধমান হইয়া থাকে । দুগাধের (এমন) অধিকতর বিবাহাদি
 বৈদগ্ধ্যকে সবধিগণ অল্প হুকা কহুক আদিত্য হইয়া লাভ করিয়া
 থাকেন ।” এইরূপে পুরাণাদিতেও মার্কণ্ডেয়াদি শাস্ত্র নিত্য বলিয়াই
 বোধ্য ।

(২০) বেদের নির্যাসে প্রতাপন করি-
 তেছেন—ভ্রম, প্রমাদ, বিপ্রলিপ্য ও করণাণাটব—এই চারিটী গীতের
 দোষ । এক বস্তুকে অন্য বস্তু বলিয়া বোধ করার নাম—ভ্রম । অন্য
 ধানকা—প্রমাদ । নিজ প্রাপ্ত বস্তুর বিপরীত মুখাটবার চেষ্টা—
 বিপ্রলিপ্য । ইঞ্জিরের অপটুতা—করণাণাটব । জীৱণ ওজিতে
 বস্তু বলিয়া বিধান করে, নিজ নিকটে জারমান পিত্ত ও অন্তর্ভুক্ত
 হইয়া শুনিতে পার না ; জানকল ব্যক্তিগণ অজ্ঞাত বিষয়ও শিষ্টগণ
 সমীপে প্রকাশ করে না ; আর মনোবোগ থাকিলেও ইঞ্জিরের শৈথল্য
 বশতঃ মথার্থরূপে বস্তুর উপলব্ধি করিতে পারে না । এই দোষ-চতুষ্টয়
 ভাগ্যদের বাক্যও সংক্রমিত হয়, সূত্ররাং কণিলাদির সিদ্ধান্তেও পরস্পর
 ব্যাক্তি (বাদ্য বা বিরোধ) দৃষ্ট হয় । এই সকল দোষ কিন্তু বেদে নাই,
 যেহেতু ঐ বেদ ভগবজ্ঞ বলিয়া সঙ্গত ।

(২১) এক্ষণে উক্ত নির্দেশের হেতু নির্দেশ করিতেছেন—
 এই সঙ্গত বেদ কার্য্য প্রকৃতি যে সাধনের যে দৃষ্টি লাভকি ফল নিষ্কারণ
 করিয়াছেন—ভাগ্যই নিপুণ ব্যক্তিগণ মগাধনভাবে অহঙ্কর করিয়া
 থাকেন । বেদ বলেন—কার্য্য যজ্ঞে হুই, পুণ্ড্রি দ্বারা পুণ্ড্র, কোটি-
 কোটি স্বর্ণ ও জ্ঞানে মোক্ষ লাভ হয় ; এই সকল ফল মথার্থই দেখা
 যায়, অতএব বলিতে হইবে যে বেদ জ্ঞানাদি দোষদুষ্টিমুক্ত ।

(২২) নিপুণ মগাধনগণের ন্যায়োপদেশ করিতেছেন—যে
 নিত্য ও নির্যাস বিধানে জ্ঞানাদি সকলম দেবগণ, বিশেষতঃ অধিবিশ্ব
 মনু প্রভৃতি সাহিত্যকারগণ সকলেই স্বর্গ, স্বর্গ, কাম ও মোক্ষ ফলের

নিমিত্ত বেদই আশ্রয় করেন এবং তৎকৃত বচন-সমূহের অর্থটান পূরণ
বথায়থ ফলও পাইয়া থাকেন ।

(২৩) এক্ষণে আশঙ্কা এই যে বেদ যদি এই প্রকারই হয়, তাহা
অর্থাৎ প্রভৃতি ইহার অবমাননা করে কেন? উত্তর বলিতেছেন—
পুংলোক মনস্তমসগণ এবং ইন্দ্রানীতন মঠাজনগণ সকলেরই সমাপ্ত
হইলেও এই বেদকে যদি সৌগভাদি কোনও কোনও নরাদম জীব
গোচকের ভাষ্যদর্শনরং অধীকারই করে—তবে কি এই বেদের অনুষ্ঠান
রূপ কিছু ক্ষতি হয়? দেবমতীয় প্রভৃতি সকলেরই পূজা হইতে হই
যুক্তকোটরে দ্বার্য্যিত গোচর দর্শন না করে, তাহাতে কি হওয়ার প্রভাব-
হানি হয়? ঐরূপ ঐ পামরদেরও কথা !!

(২৭) অহাদির শাস্ত কল্পিত, অতএব তৎকৃত মাধনে সাধ
প্রাপ্তি হয় না—ইহাই প্রতিপাদন করিতেছেন । অর্থাৎ (তৈন) মতে
পদার্থ বিবিধ—জীব ও অজীব । জীব চেতন, শরীর-পরিমাণ ও মাংস ।
অজীব—পক্ষিঃ ; ধূম, অদৃশ্য, পুষ্কল, কাল ও আকাশ । যাহা গতি-
হেতু ভাঙাট দৃশ্য, যাহা স্থিতিহেতু, তাহাই অদৃশ্য ; উহা ব্যাপক ।
যাহার বস, শক্তি, রস ও স্পর্শ আছে, তাহাই পদার্থ ; উহা পরমাণু
ও অসংজ্ঞারূপভেদে বিবিধ ; বায়ু, আগ্ন, জল, পৃথিবী, তরু ও
ভুবনাদির নামই সম্ভ্রাত । পৃথিবী প্রভৃতির কারণভূত পরমাণুরূপ
চতুঃপদ নহে, উহারা একবিধই । উহাদিগের পরিণাম হইতেই পৃথিবী
প্রভৃতি বিশেষ বিশেষ বস্তু । অজীভাদি ব্যবহারের নিদানই কাল ।
কাল অনুষ্ঠান । আকাশ এক ও অনন্তপ্রদেশ । এই বস্তু বিধ পরমাণু
একরূপ । নিখিল জগৎই তদাত্মক । তদ্ব্যমো অণু ভিন্ন অল্প পদার্থ
'অস্তিকার' শব্দে ব্যবহৃত হয়, যথা জীবাত্তিকায় ইত্যাদি । ইহাতে জীব
মোক্ষোপযোগী শাস্তি পদার্থ প্রকৃত হয়, যথা—জীব, অজীব, অগ্নি
(অগ্নি), সত্ত্ব (অমিরেক), নিজর (কাম, ক্রোধাদির দমন যাহার
দ্বারা তপ, যেনন কেধোক্তন, তপ্তশিলারোগ্য ইত্যাদি), বস্তু (কৃষ্ণাভ
বীরা জ্ঞান মরণ প্রবাহ) ও মোক্ষ । কৃষ্ণাভকের মধ্যে চারিটি পদার্থ
বিশেষ রূপ ব্যক্তি কৃষ্ণ ও চারিটি পুণ্যবিশেষ রূপ অশক্তি কৃষ্ণ । যাহা

কর্ম দ্বারা যৌ
অশক্তি কর্ম
অপেক্ষা এক
হইতে বিদ্য
উৎপত্তি প্রা
জ্ঞান, সম্যক
গাধন । জৈ
১। স্থানান্ত
২। স্থানান্ত
নান্তি চাবত
নত্ব থাকি
তদ্বিলক্ষণ

এক

করে নাই
নিবদ্ধ হইয়া
হেতু আ
বাদা বোঝ
প্রস্তাবে নি

নিচয়
প্রাধান্য
নিরস
হইতে

কৃষ্ণ দ্বারা জীবের স্বাভাবিক জ্ঞান, দর্শন, বোধ ও স্বপ্ন নশ্ব হয় এবং অস্বাভিক কথ্য দ্বারা জাহির দেহন্যস্তান, জরাজীর্ণতা, অসুখ প্রভৃতি প্রকাশ পায় এবং জীবের মিত্র হয়। অস্বাভিক সাধনে মিত্র কৃষ্ণের হইতে বিযুক্ত জীবের স্বাভাবিক স্বরূপ আবির্ভাব হয়। তখন সে উদ্ভগতি প্রাপ্ত হয়। অলোক্যকালে স্থিতি বা মুক্তি লাভ করে। সম্যক জ্ঞান, সম্যক দর্শন ও সম্যক চারিত্র্য—এই তিনটি বস্তুই এই মুক্তির পথন। তৈজসগণ মন্ত্রভাষ্য দ্বারা এই পন্থার সমুদ্র স্থাপন করে, যথা— ১। জ্ঞানতি, ২। জ্ঞানান্তি, ৩। জ্ঞানবজ্রবাস, ৪। জ্ঞানতি চ নান্তি চ; ৫। জ্ঞানতি চাবজ্রবাস, ৬। জ্ঞানান্তি চাবজ্রবাস, ৭। জ্ঞানতি চ নান্তি চাবজ্রবাস। সকল পন্থারই মত, অসমত, মনসমত, মনসবলমণ্ড, মনস পারিকর্য, তদ্বিলক্ষণ, অসমত পারিকর্য, তদ্বিলক্ষণ এবং মনসমত পারিকর্য তদ্বিলক্ষণ এইরূপ বানভেদে পদার্থবিষয়ে মত নিয়ম মানতে হয়।

একপে উক্তমতে দোষ দিতেছেন—এই মত কেহ কোথাও বিস্তার করে নাই, যেহেতু ইহা মালমীয়াবাদি নাটকবৎ কেবল কল্পনা দ্বারা ই বিবৃত হইয়াছে। এই মতবাদের কোনও মোক্ষ-চক্রও দেখা যায় না; যেহেতু তাহানসক্রে দেখিলে নারকী বলিষ্ঠ হইতে হয়। ভাববাদিক বাদী বোধগম্য সম্বন্ধে এই কথায়। অতএব কল্পিত মত সমুহই এই প্রভাবে বিরাকৃত হইল।

উক্তি ন্যাস্তক-নিরাস নামক প্রথম প্রভা ॥ ১১

দ্বিতীয় প্রভা ।

(১) অতঃপর উনিহাস ও পুরাণাদিতে বিযুক্তভিত্তিক বাক্য নিচয় দর্শন করিয়া স্থিতি এবং এই বাক্যসমূহ অবৈদিক বস্তুকে প্রত্যক্ষী মীমাংসকগণের একদেশবাদীত্ব কঠিনর **ন্যাস্তক** নিরাস করিতেছেন। তাহাদের মত এই—যাহা হইল ও পুরাণাদিতে বর্ণিত আছে না। তাহার কারণ এই যে “সত্যাবতীন্দ্রিয় ব্যালি অস্তিত্ব

পুরাণ ভাষ্যে কহিয়া বেদব্যাসমুখ দ্বারা সমুদ্র ভারত আখ্যান । ইতিহাসে
 রচনা করিয়াছেন, কলকাত্তানে এক উক্ত এবং অন্যপুরাণে ইতিহাস ও
 পুরাণের ব্যাসকর্তৃক স্বাক্ষরঃ উক্তের পাণ্ডে; অতএব ইতিহাস ও
 পুরাণ বেদে কইবে কেন? জাহার উক্তের বলিবে কেন যে ব্যক্তি বেদের
 যে ইতিহাস ও পুরাণ নামক অংশ আছে, তাহাও কলকাত্তানে আখ্যান
 অপেক্ষে বহিরাই জানিবে ব্যাসের পুরাণ ইতিহাসাদি প্রকট
 করিয়াছেন—ইহাই ঋগ্বেদের অভিপ্রেত । অন্তপুরাণীয় যোগের
 ভাষ্যে এই—ব্যাস অষ্টাদশ পুরাণ প্রকট করিয়া ইতিহাস পুরাণাদি
 প্রকট করিয়াছেন । নতুবা ঋগ্বেদের সুখার্য বাহা কইবে । অপর কথা—
 ভাষ্য (বেদের অংশবিশেষ) অর্থাৎ ইতিহাস পুরাণাদি যে সকল গ্রন্থ
 আছে, তাহাদের প্রত্যেক (বেদাধ্যাপনা) বা বেদাধ্যায়নে বিন্যাস
 দ্বারা ইতিহাস পুরাণাদির বেদে যিদ্ধ হইল; বেদের পূরণ করে—
 এই নিবৃত্তি মতে ইহার পূরণও বরাবর কইয়াছে । অবশ্যক ন্য
 কইলে কি কেহ গিয়া দ্বারা তাহার পূরণ করে? যেহেতু যেরূপ আভা
 স দ্বারা পূরণ করা বিধের । এই অভিপ্রায়েই কলকাত্তানে উক্ত
 কইয়াছে—“দে ভাষ্যে শিখ্যকল্পাদি • উর বেদাস ও উপনিষৎসহ বেদে
 চতুস্তম অবগত আছেন, অথচ পুরাণ সম্বন্ধে কিছুই পরিজাত নহেন—
 তিনি ও বিচক্ষণ নহেন ।”

(২) পুনরায় **আশঙ্ক্য** কইতেছে যে যদি ইতিহাস
 পুরাণাদি অংশগুলিও বেদই হয়, তবে এই অনাদি বেদে মাক্তের প্রভুত
 মাজা (নাম) কিরূপে সম্ভব হয়? তাহার উত্তর দিতেছেন—
 বেদে যেরূপ কাটকাদি মাজা বর্তমান আছে, এবং তাহাতে কট কটক
 উচ্চারণ—এইমাত্র বৃদ্ধি, তরূপ ইতিহাসাদিতেও মাক্তের প্রভুত
 কটক উচ্চারণ—এই ভাণ্ডার্যই নির্ণীত হইল ।

(৩) পুনরায় **আশঙ্ক্য** এই যে বেদে যখন শূরের
 অধিকার নাই, তখন ইতিহাস পুরাণজন্য বেদাংশে কিরূপে শূরের
 অধিকার চমকে পারে? জাহার উত্তর দিতেছেন—কলকাত্তানে

• শিখ্য, কট, আশঙ্ক্য, শিখ্য, জ্যাঃ ইত্যাদি—এই কইতে পারেন ।

কল্পবাদের) এবং ইতিহাসাদিতে পুরোত্তর অধিকার আছে বলিয়া বোধ হয়। “রথাকালে রথকার অধিদ্বারা আশ্রয় কঠিনে”—এই বিশেষ বেদের নিদেশ থাকায় কেবলমাত্র ‘আশ্রয়’ কার্যেই রথকারের অধিকা দেখা যায়। এবং ‘কল্পনাং হ্যাদেবান্যং’ ইত্যাদি আশ্রয়াদিভূত মর্যাদার স্থলবা নামক অস্থায়ী সংস্কারভাতি রথকারের অধিকারও বিস্তারিত আছে। তাহা না হইলে পুরোক্ত বিবিধাক্ষেপ বা কৌশল (বিশালবাদন) কঠিনে হয়। স্পষ্টতঃই দেখা গেল যে কেবলমাত্র এই আশ্রয় মর্যাদার বিষয়ে এবং এই কার্যেই মাত্র রথকারের অধিকার দেওয়া আছে, কিন্তু ভ্রমণবস্তুর কার্য বা অব্যয়নে তাহার অধিকার নাই। অতএব পুরোক্ত বিবিধাক্ষেপ তাহার নিদেশ থাকায় বেদের এই ভাগেই মাত্র তাহার অধিকারও নির্দিষ্ট হইয়াছে, কিন্তু অতীত মতে তাহার অধিকার নাই। এরূপ “নিবাদস্থপতি স্মারা যোগ করাটবে” এই বাক্যও নিষাদ রূপে অভিধ (নিষাদ জাতীয়) স্থপতিরই কেবল এই মতে এবং তদন্ত মতে অধিকার স্থিতি হইয়াছে; কিন্তু ভ্রমণভুক্ত শাস্ত্রে বা কল্পভা কল্পে তাহার অধিকার নাই। কারণই সমগ্র বেদে অধিকার না থাকিলেও পুরোত্তর ভরণ ইতিহাস পুরাণাদিতে অধিকার নির্দিষ্ট হইল।

ইতি ইতিহাসপুরাণাদির পৌত্তরবেদবাদ-নিরসনরূপ দ্বিতীয় প্রভা

তৃতীয় প্রভা।

(১) এইক্ষেপে শুদ্ধিগান কর্তৃক অর্পিত ইতিহাস পুরাণাদির অবৈদরূপ শচাপক প্রকাশিত হইলেও কোনও কোন শৈবাদি ব্যক্তি বেদ স্বাকার করিলেও কিন্তু নিহর পরামর্শ নিজনক শ্রীমদ্ভাগবতে বিবেক করিয়া আশ্রয় করিয়া থাকে। তাহারা বলে—ঋগাদি অষ্টাদশ পুরাণান্ত বেদের সংকেত হইলে সকল ভূত (যুক্তি) স্বেয়াগ্রহ, তাহাতে তাহাদের নিতাই না হয় আমরা স্বাকার করিলাম, কিন্তু ভ্রমণভুক্ত মর্যাদার পুরোত্তর সঙ্গীত বাস্তব “ঐমতাবত” নামে প্রকাশিত আছে, আর অষ্টাদশ পুরাণের অতিরিক্ত হওয়ার বেদেরূপ হইতে পারে না।

(২) তাহাদের যুক্তি এইরূপ—মন্ত ও স্বদপুরাণের উক্তি ইতিহাসে স্মরণ পুরাণ প্রকৃত করণমন্তর প্রভু বাসদেব ভারত প্রকট

ক'রিত্যেচন । প্রথম কল্পে ক্রীমদ্বাপনরসংবাদে আছে—ভাগবত প্রকৃত
কথিত্যেচন অংশবিশেষে বাগ্ভবের নারদের উপদেশে বিষ্ণু পরিচয়কর লক্ষ-
ণবিশিষ্টসংবাদযুক্ত ক্রীমদ্বাপনর একটি করিত্যেচন । তাহাতে বৃক্ষা বংশ
যে ক্রীমদ্বাপনর অষ্টাদশ পুরানের অন্তর্গত হইতে পারে না, কিছু বিষ্ণু-
সংবাদবাদের দ্বারা অষ্টাদশ পুরানের আভির্ভূত, অতএব উহা সেনপুত্র
হইবে না । অষ্টাদশ পুরানান্তর্গত ভাগবত কিছু প্রচলিত ভাগবত হইতে
অল্প গ্রন্থই হইবে এবং উহারই বেদরূপই স্বীকৃত হইতে পারে ।

(৩) এক্ষণে উক্ত মতের **পরিহাস** করিতেছেন—
অষ্টাদশ পুরানের অন্তর্গত ক্রীমদ্বাপনর যে লক্ষণ ও যে সংখ্যা সংগ্র-
হপুত্রাদিতে উক্ত হইরাছে, তাহাতে এই প্রতীয়মান হয় যে ভুলভাবিত
ক্রীমদ্বাপনই অষ্টাদশ পুরানান্তর্গত, অল্প কোম গ্রন্থই নহে । সংগ্রহপুত্রাণে
—“বাহাতে গায়ত্রকে লক্ষ্য করিয়া বিভিন্ন দ্বন্দ্ব বর্ণিত হইরাছে, এবং
বাহাতে বৃদ্ধান্তরের সম-কথা বহিরাছে, তাহাই ভাগবত বলিয়া নিরূপিত
হইরাছে । সারস্বত কল্পমধ্যে যে সকল মাতৃক এবং সেনতা নষ্টপাণে
খোলা করিয়াছেন, তাহাদের বৃদ্ধান্তরুল গ্রন্থই পুথিবীতে ভাগবত নামে
কথিত হয় । এই পুরাণে আঠার হাজার শ্লোক আছে”..... ইত্যাদি ।
বৃন্দপুরাণে—“আঠার হাজার শ্লোকযুক্ত ছাদশ কল্পবিশিষ্টই ভাগবত ।
ইহাতে হরপ্রব-রক্ষণিকা, বৃন্দবাদি বর্ণিত আছে । গায়ত্রী দ্বারা এই
ভাগবতের প্রারম্ভ হইরাছে” ইত্যাদি । এইরূপ পদ্মপুরাণ, বরাহপুরাণ
এবং লক্ষ্যপুত্রাদিতেও ক্রীমদ্বাপনর লক্ষণ এবং সংখ্যা নিরূপিত
হইরাছে । অসামান্যলক্ষণক লক্ষণ দ্বারা বস্তুর পরিচয় হয়, ব্যাপ্তি
কাজেই ভাগবত পরিচয় হইতে পারে না । গলকমলাদি অসামান্য
লক্ষণ দ্বারা গন্ধুর পরিচয় হয়, তাহা না হইয়া “যে গমন করে, সেই গো,”
(সম্ভবতঃ ভোজ্যের দ্বারা বানিত) এই ব্যাপ্তিমাজেই সাংঘ উদ্ভিগিত
সোপান বাড়া হইতে পারে । অতএব অসামান্য লক্ষণবিশিষ্ট ক্রীমদ্বাপন
না হইলে ভগবান্ কষ্টক প্রোক্ত বা ভগবদ্বিরয়ক যে কোন শাস্ত্রই
ভাগবত হইতে পারে ॥ বহুতঃ তাহা হইতে পারে না । সংগ্রহপুত্রাদিতে
প্রোক্ত অষ্টাদশ পুরানের পরে ভাগবত ভগবতের ক্রীমদ্বাপনর প্রাকটিক
উদ্দেশ্যে বর্ণিত । সাময়িক যে অল্প শব্দ করে অর্থাৎ কোনও স্থানী মহাকল
এই গ্রন্থ রচনা করিয়াছেন, ক্রীমদ্বাপনর বহুতঃ ভাগবত অল্প গ্রন্থই হইবে

ইত্যাদি - তাহাও আগে পরিহার করিব ।

(৪) এক্ষণে **আশঙ্কা** "অষ্টাদশ পুরাণের পরে ভদ্রন প্রকৃতিত ইষ্টরাছে এবং ভারতের পরে ভদ্রনগরের উপদেশে ভদ্রনগর প্রকৃতিত ইষ্টরাছে" - কোমার এই উক্তিও ইষ্টের কাগর ইষ্ট বৃদ্ধা ব্যতী।
 লগ্না ইষ্টিলে বস্তুঃ পুরণ ন্যায়। ভদ্রনগর বস্তুতঃ ভদ্রন। অপর কথা—
 ভারতের পরবর্তী ভদ্রনগরের লক্ষণ ও সংখ্যা মন্তব্য পুরাণ প্রামাণ্যে প্রকৃত ইষ্টের বস্তু, কিন্তু ভারতের পূর্ববর্তী ভদ্রনগরের লক্ষণ ও সংখ্যা কি কি বল ?

এক্ষণে এই আশঙ্কার সমাধান করিতেছেন—“পূর্বে ভদ্রবান আর নাতিপারে স্থিত ভদ্রভীত ব্রহ্মকে কল্পনাপ্রবণ হইয়া ইষ্টা সম্বন্ধে প্রকাশ করিয়াছেন—” বস্তুতঃ স্বর্গের (১৩৮) এই ঘটনা—
 ভদ্রবান জানা যায় যে ব্রহ্মনারায়ণসদ্বাদরূপ ভাগবতের যে ভাগ ভারতের পূর্বে অষ্টাদশ পুরাণ সম্ভাবিত হইয়া আবির্ভাবিত ছিল, তাহাতে বাস-
 নারসদ্বাদরূপ তাহারই অপর ভাগ—পূর্বে আবির্ভূত হইয়াছিল না—
 এবং তৎপরে তাহার প্রবেশ করান হইয়াছে বলিয়া একই ভাগবতের ইষ্ট-
 এবং তৎপরে তাহার প্রবেশ করান হইয়াছে বলিয়া একই ভাগবতের লক্ষণ ও
 সংখ্যা মন্তব্য পুরাণে উক্ত হইয়াছে—“তাহাতে আর সন্দেহ দেশও
 থাকিতে পারে না। প্রথম স্বর্গে ইষ্টও এই অভিপ্রায়েই বলিয়াছেন—
 “বাসুদেব প্রথমতঃ স্বর্গে ব্রহ্মনারায়ণসদ্বাদরূপ এই ভাগবতী সংহিতা
 প্রকট করিয়া পরে নারদের উপদেশে তাহাই বিস্তারিত করতঃ নিজ
 তনয় নিরুণিনিরুণ (সম্প্রদায়িক) মুনি স্তম্ভকদেবকে আবাসন করায়—
 “তেন” কাজেই বিবাহার আশঙ্কা সকল আকাশ-কুসুমবৎ মিথ্যা
 প্রকৃত হইল। ভারতের প্রারম্ভেও এতাদৃশ বাসনার পরিবর্তিত হয়।
 আশ্বান ব্যক্তিরূপে প্রথমতঃ ভারত ২৪ রাজার দ্বারা বিরচিত হয়,
 তৎপরে আশ্বান সহিত ৫০ রাজার, তৎপরে তাহা হইতেও অনেক রাজার
 সংযুক্ত অধিক—ইত্যাদিরূপে ক্রমশঃ বিস্তৃত হইয়াছে। কাজেই একই
 ভাগবতের অষ্টাদশ পুরাণাভ্যন্তর ও পৌরাণিক (অন্যত্র) বৃত্তিতে
 ইষ্টের।

(৫) অত্র প্রকারেও অসঙ্গতি দেখান হইতেছে—পৌরাণিক
 (অর্থাৎ পূর্ববর্ত ও উত্তরবর্ত) রূপে প্রণীতবান ভাগবতের কাল-বিবরণ

একক কল্পনা নহে। এই প্রকারে ইতিহাস পুরাণ বিকল্প প্রবন্ধে যদি
 ঐ কাণ্ডেরই বিচার করিতে হয়, তবে ইহারই পুণ্যবীতে প্রচলিত
 মাকণ্ডের এবং অগ্নিপুরণেরও অষ্টাদশ পুরাণের অতিরিক্ত কল্পনা
 করিতে হয়। মোট কথা—ভারতের পুণ্যবতী অষ্টাদশ পুরাণ মধ্যে
 যথিত যে ভাগবত, তাহা অল্প এবং ভগবতী শুকনুখোজারিত ভাগবত
 অল্প—এই আশঙ্কায় বর ভোমার থাকে, তবে মাকণ্ডের এবং অগ্নি
 পুরাণের সম্বন্ধে ভোমার ঐ শঙ্কায় করিতে হইবে। কেননা, মাকণ্ডের
 ভারত—“হে ভগবন্! মহাত্মা ব্যাস কষ্টক বিমল লব্ধে এবং নানাবিধ
 শাস্ত্রমুখে পূর্ণ ভারতখ্যান প্রোক্ত হইয়াছে।” ইত্যাদি..... “অতএব
 হে ভগবন্! এই নামার্থশোভিত বহু বিস্তৃত ভারতখ্যান যথার্থতঃ
 জানিতে ইচ্ছা করিয়া ভোমার নিকট আসিয়াছি।” এই বলিয়া
 কৈশিনিকৃত চারিটি প্রশ্ন উত্থাপন করিয়া মাকণ্ডপুরাণ কথা অবতারণা
 করিয়াছে। তাহা কিন্তু ভারতের গম্যতা না হইলে কিছুতেই সম্ভবপর
 হইতে পারে না, অতএব মাকণ্ডের অষ্টাদশ পুরাণের বহির্গত। এইরূপে
 অগ্নিপুরণেরও প্রোক্ত—“হে হত! তুমি আমাদের পুজিত, আমা-
 দিগকে সারাবসার ভয় বল” শোনক কষ্টক এই ভাবে হত পুষ্টি
 হইয়া প্রথমতঃ বলিলেন—“অবার পরমেশ্বর ভগবান্ বিষ্ণুই সারাবসারের
 বস্তু”—ইত্যাদি। তৎপরে পুরাণ কথার অবতারণা করিয়া সেট-সেট
 বিস্তার সাত বলিতে বলিতে “প্রসঙ্গক্রমে প্রথমদ্যে গীতারও বলিতেছি”
 এই প্রতিজ্ঞা করিলেন এবং “দৈবী ক্লেমা জগমগ্নী” ইত্যাদি গীতার
 কষ্টকগুলি পদ্য বর্ণিলেন। যদি কেবল উক্ত অর্থমাত্র বলাই
 ভাষ্যবা থাকিত, তবে আর প্রোক্তগুলিই যথায় উত্তর করিলেন
 কেন? কাজেই অগ্নিপুরণও অষ্টাদশ পুরাণের বহির্ভূতই হইল।
 অতএব এই সিদ্ধান্তই স্থাপিত হইল যে ভাগবত, মাকণ্ডের ও অগ্নি—এই
 পুরাণত্রয়ের কালবলকা নাই এবং অষ্টাদশপুণ্যবতী বটে। এভাবে
 প্রমাণিত হইল যে ইতিহাস পুরাণাদি সকলই অনাদিসম্মত; “ব্যাসদেব
 জ্ঞানানন্দকে প্রকট মাজাই করিয়াছেন”—একথা যেন ভুল না হয়।

ইতিভাগবতের অষ্টাদশ পুরাণাতিরিক্ত বহাদিনরাসনাদকল্পীয়প্রভা

চতুর্থ প্রভা ।

(১) এইরূপে এক-গরীয়স সংবাদরূপ জীভাপরতের অভিধন পুৰাণার্থক মতাপ্রদানই প্রাপ্যমান করিয়া কেবলমাত্র শাক্যগণের অত্যাচার ~~অত্যাচার~~ নিবন্ধন করিতেছেন । দেবীপুরাণের প্রথম পত্র এই—“যেহা শিবাকে ও ভাগবত ললকে (মহাদেবকে) জ্ঞানায় করিয়া প্রাচীনকালে অধিগম কর্তৃক প্রোক্ত পুৰাণকথা সমাক্ষ প্রকারে বলিব ” এই বাক্যের ভাগবত শব্দের ব্যাখ্যাত্তর করিয়া অর্থাৎ “ভগবতের এর শাস্ত্র” এর অর্থে ভাগবত-গম নিগম করতঃ দেবীপুরাণকেই ভাগবত বসন্তে প্রকাশ্যে ঘোষণা দিচ্চেন। মুক্ততাই প্রকৃষ্টরূপে বিস্তার করে । তাহার কারণ যে এই দেবীপুরাণের ভাগবতের লক্ষণ ও সংখ্যার মাঝে উক্ত ঘটনাজে, কিন্তু পুণ্ড্রবীতে প্রচলিত উক্তকপ্রোক্ত ভাগবতের লক্ষণায় মঙ্গরপুরাণে লিখিত হয় নাই ।

(২) এখানে তাহাদের মুক্ততার বিষয় বলিতেছেন—মৃত্যু ও জন্মপুৰাণে যাহার লক্ষণে গায়ত্রী দ্বারা প্রারম্ভ-বর্ণনা হইয়াছে এবং যাহার প্রোক্তসংখ্যা আহার প্রাজার নিরূপিত হইয়াছে, তাহার পুণ্যপুণ্যানিতে প্রকল্পোক্ত বলিয়া প্রোক্ত, কিন্তু দেবীপুরাণ নহে । যেহেতু ই দেবীপুরাণে সংজ্ঞাভিতে উক্ত লক্ষণ ও সংখ্যানি নাই, তৎপুণ্য তাহার বিপরীত কথাই বলা হয় । দেবীপুরাণের লক্ষণ হইতেছে—বিজয়, ক্রৌঞ্চাকোর অভ্যাস (মঙ্গল) ও অস্ত্রনিরস্ত-রথানি-পারায়ণ বিশিষ্ট । তাহার প্রোক্তসংখ্যাও এক লক্ষ । শ্রীভক্ত-গরীয়স সম্বন্ধ উহার কুরাপি নাই ; অপর কথা—উহার অধ্যাত্ম-সম্বন্ধিতে এবং অত্যাচার নিবন্ধনমুহে উহার উদাহরণ এসঙ্গে দেবীপুরাণ-নামেই সমাপ্ত ও উদাহরণ বৃষ্ট হয়, কিন্তু ভাগবত নামে নহে ; অতএব দেবীপুরাণকে ভাগবত বলিয়া সাধারণা করে, তাহাও অকল্পোক্ত ভাগবতের বিদ্যেদী এবং বিমুক্তর বলিয়া পরিজ্ঞাত হয় । ইহা দ্বারা “দেবীসংকল্প পুৰাণ দান করিবো” এই বাক্যই সিদ্ধ লক্ষের অর্থ হয় করিয়া “বিমুক্তবাহিনী” বাক্যে দেবীপুরাণের পুণ্য ও নিরস্ত

হইল। কিন্তু বরেন "বাহনযুক্ত পুরাণ দান কর্তব্য" এই কথা ক আদ
রমা হই নাই, কিন্তু জল, পেষ্ট প্রভৃতির সহিত গ্রন্থ-দানের ব্যবস্থা
আছে। অতএব 'সিংহ' শব্দে 'সিংহাসনই' বুঝিবে। পুস্তকাধার রূপে
ই সিংহাসনের আবশ্যকতা আছে এবং ভীম বলিতে যেমন ভীমসেনই
বুঝায়, তজ্জন নামের একদেগেই পূর্ব নামের উৎপত্তি হইতে পারে।
কেহ কেহ বলেন যে পুস্তকাধারের চারি চরণে অর্ধনির্মিত সিংহ বিবাজ
করে, সেই আধার সহিত পুরাণ দান বিধেয় ইত্যাদি।

(৩) পুস্তকোক্ত 'প্রথম চ' ইত্যাদি বাক্যে দেবীপুরাণে ভাগবত
দ্বারা নিরূপণ করতঃ ঐ বাক্যের ব্যস্তব্যয় দেখাইতেছেন—ঐ পত্রে
'ভাগবত' শব্দ 'শব্দ' শব্দের বিশেষণ রূপে ব্যবহৃত এবং 'তথা' এই শব্দ
দ্বারা উহার ব্যবধান হইয়াছে বলিয়া ভাগবত শব্দটি পুরাণ শব্দের বিশেষণ
নহে। পরে যে ভাগবত (ভক্ত), ভাষ্যও প্রমাণ আছে—গারুড়ে
দ্বিতীয়াধ্যায়ে ভাষ্যই বাক্য—"আমি ভব দ্বারা দেহ ব্যস্ত করিয়া
জটামণ্ডলে শোভিত হইয়া সেই অব্যয় পরমাত্মা বিম্বকে ধ্যান করি;
তে পিতামহ (ব্রহ্মা) ! বিম্বই আরাধনা করিবার লক্ষ আমার এই
ভাষ্যচরণ ইত্যাদি।" "ভগবতীর এই শাস্ত্র"—এই অর্থেও 'ভাগবত'
শব্দ সিদ্ধ হয় না, যেহেতু 'দ্রোণো চক্' এই স্বজাত্যপারে 'অণ্' আগমের
স্বাধা হইতেছে *। তাহাই যদি হইত, তবে এই বিম্বক সত্তা গ্রন্থই
'ভাগবত পদ বাচ্য হইয়া পড়িবে। অতএব ভগবান্ কহুক প্রোক্ত বা
ভগবান্ ইহার প্রতিপাত্য মেবতা—এই অর্থে এই শুকভাষিত শাস্ত্রই
বাক্য পরমেশ্বরকে বুঝায় এবং ভাগবত শব্দও 'শব্দক' শব্দবৎ যোগরহিত
বলিয়া জানিবে।

(৪) পুরাণ-দানপ্রসঙ্গে কাশীপুরাণে লিখিত আছে—"এই
কালিকী পুরাণ বুল ভাগবত বলিয়া কহিতে হইয়াছে।" এই বরেন-
শাসনে কোনও কাশীভক্ত কাশীপুরাণকেই অষ্টাদশাঙ্গী ও ভাগবত বলে

* "ভগবতীর এই শাস্ত্র" এই অর্থে 'ভগবতী' শব্দ দ্বারা
বলিয়া 'অণ্' না বহুবা 'চক্' হইবে এবং তাহাতে 'ভগবতীর' পদই
নিশ্চয় হইবে, 'ভাগবত' নহে।

এই সংগ্রহ
অপেক্ষার
ভিত্তিতে
হেন।
করিতে,
আবার পর
পুস্তকে
ভাগবত
আদ্যন করে

ই
শব্দ ক
দেবীপুরা
বাক্যে
ভগবতীর
বৈক্য,
একদেব
হেন কা
মাকি হ
বাহার
ভগবত
ভগবত
দান ক
গাত
কহিয়া
হইয়া
এক
ক'র
অন

এবং সমাজিক ভাগবত রূপে পুথিবীতে প্রচলিত হইতে; অষ্টাদশাব্দেই
অগ্রসর করে—ভাট্টাদিকে নিরসন করিবার ক্ষমতা বলিতেছেন—
উজ্জী প্রবাদ বৈদ্য বসন্তেই হইয়াছে বলিয়া পণ্ডিতগণ গুরু করিয়া-
ছেন। যোগ্য মাংসে লক্ষণ সংখ্যা দ্বারা যে ভাগবত বিকলিত
হইয়াছে, তাহা কাণীপুরাণ নহে; ভাট্টাভে এই লক্ষণ সংখ্যা নাই।
আবার পদ্মাপুরাণে দশবিধ ঔষধভাবিত ভাগবতের লক্ষণ এই কাণী-
পুরাণে নাই, অতএবই বলিতে হইবে যে এই উক্তি প্রমাদেই
ঔষধভাগবতে বিদ্যমানতাই কল্পিত হইয়াছে; এবং তাহারা এই মন্ত
পোষণ করে, তাহারা বিনুত।

(৫) অপর কথা—মাংসে লক্ষণ সংখ্যা দ্বারা পুরাণ সমুচিত
পুঙ্খ করিয়া ভাট্টাদের দান-মাতা হইয়াছে বলা হইয়াছে। এই কাণীপুরাণ
লক্ষণপুরাণ মধ্যে গণিত হইয়াছে মাংসে ঔষধভাগবত ইত্যদি—এ কথা
বিশেষে মহামুখই হইতে হয়। আবার এই কাণীপুরাণেই অষ্টাদশ
ভাগপুরাণের কথা উল্লিখিত আছে। যথা—শৈব, বায়ব, বৈবিক,
বৈকব, কালিকা, মূল ভাগবত, গৌর, নারদীয়, মাকণ্ডেয়, বহিষ্ক, ভবিষ্য,
লক্ষবৈবর্ত, (ত্রেয়োদশ) লিঙ্গ, বামন, কুণ্ড, মাংস, গাক্রুৎ এবং ব্রাহ্ম—
নাম কাণীকাপুরাণই মূল ভাগবত হয়, তবে লিঙ্গপুরাণের ত্রেয়োদশ
সিদ্ধি হয় না অর্থাৎ লিঙ্গপুরাণ ত্রেয়োদশ-সংখ্যা হইতে পারে না; অতএব
তাহারা কাণীপুরাণকে ভাগবত বলে, তাহারা নিতান্তই মুঢ়। কাজেই
ভাগবতের উপপুরাণটি অজ্ঞ গ্রন্থ। গৌরপুরাণে ‘ভাগ-ধর মন’বহুই
ঔষধভাগবতের লক্ষণ বলিয়া নির্দিষ্ট হইয়াছে এবং এই ভাগবত স্থানভুক্তকে
দান করিলে সঙ্গরোগ-বিনিমুক্ত ও সঙ্গপাণমুক্ত হইয়া বর্ষনক আনু-
শান্ত হয়—এই বর্ণনা আছে। কৃষ্ণপুরাণে উপপুরাণের সংখ্যাও দেওয়া
হইয়াছে। কাজেই শৈবাদি শাস্ত্রসমূহ পুঙ্খপুরাণ, বিবর্তক ও বিকৃ-
ত-মোহনাদির দ্বারা উপপুরাণই। এই সকল শাস্ত্রে উক্ত ভাগবতের অজ্ঞ
এবং হঠাৎই নিরসন-করে ঔষধভাগবত (১১১) প্রোক্তের জীকার
করাছেন যে “ঔষধভাগবত পুরাণ অজ্ঞ কোনও গ্রন্থ হইবে” এই
আশঙ্কা উচিত নহে।

ইতি দেবীপুরাণের ভাগবত-নিরাস নামক চতুর্থ প্রভা ॥ ৪ ॥

পঞ্চম প্রভা।

(১) একদা আশঙ্ক্য এই যে শ্রীমতস্বামী প্রভু
মনীষিনের মন শূন্য করিয়াছেন, তিনি ইন্দ্রাণী প্রাচীন ভাগবতের
অগ্রামাণিকট ইটক, শঙ্করাচার্য না থাকিলে শঙ্কর বা আসিবে কেন?
ইহার ব্যাখ্যার করিতেছেন—বেদান্তিকের বহু লোকের চিত্ত লজ্জা আছে,
অন্যের বেলেবৎ অগ্রামাণ্য হটক না কেন? বৌদ্ধশাস্ত্রে বেদ কিস
প্রাচীন নহে, পরন্তু ভূজাবহুচিত বলিয়া আশঙ্ক্য করিয়াছে। জৈমিনি
উক্তান্তে কার্যকানি সংজ্ঞা দেখিয়া বেদ কোনও মনীষি কটক প্রচিক
বলিয়া আশঙ্ক্য করে। আচার্যমহাশয়ের দ্বিতীয়মূহুর অগ্রামাণ্য
বলিয়াছে। আচার্য বেদবাচ্য ঈশ্বরের ও কালের অভাবই সাংকার্যম্বর
সমর্থন করিয়াছে। কেবলোবেদবাদিগণ ঈশ্বরকে নিজের পরমাত্মা
বলিয়াই প্রতিপন্ন করিয়াছে। সাংখ্যমতেই বেদবাচ্য জ্যোতিষোমাদি
যজ্ঞে প্রাসাদ্যে প্ররূপারোপ করিয়া জ্ঞানেশ্বর অবস্থান করা অসম্ভব
বলিয়াছে। এইভাবে বেদের অগ্রামাণ্য ঘোষিত হইলেও কি বেদাদির
মতাই প্রামাণ্য নাই? আচার্য এই সব মতও ত খণ্ডিত করিয়াছেন। আর
এক কথা—শক্তি বস্তুর শঙ্ক্যপক্ষ প্রকাশিত হইলে স্থাননিবন্ধন জগৎ
জ্ঞানার দুটোই প্রামাণ্যিত হয়; অতএব শঙ্ক্যমাজের বস্তুর অগ্রামাণ্য
কিহে পারে না। অব্যাপ্ত শঙ্ক্যই কেবল প্রামাণ্যভাব জ্ঞাতনা করে;
কিহে ব্যাপ্ত শঙ্ক্য জ্ঞানার প্রামাণ্য হুৎনা করে। এখন আর এক
শঙ্ক্য এই যে মাকণ্ডেবাদিত শঙ্ক্য নাই, অতএব উভারাই প্রামাণ্যমান্য,
কিহু প্রচলিত শ্রীমদ্ভাগবতে শঙ্ক্য আছে বলিয়া উহার অগ্রামাণ্য ইটক।
ইহার উত্তরে বলিতেছেন যে এরূপ মত করও না; মাকণ্ডেবাদিতে
অসঙ্গত কথাই প্রামাণ্যভাবে বর্ণিত হওয়ায় তাহাতে তুর্মতিগণের বিশেষ
বিবরণ হয় না, অতএব শঙ্ক্য নাই; শ্রীমদ্ভাগবতে কিহু ঈশ্বকৈক্যক
প্রতিপত্তির প্রমাণ প্রদত্তকিরিক অপর বস্তু নিরসনকারী, তাহাই ইহা

ক পুনঃ পুনঃ চেষ্টা করিয়া যেমন দুটি পুস্তিকে হয়, তদ্রূপ পুনঃ
পুনঃ দ্বিতীয়াংশি হারা কোনও প্রকার বিশুদ্ধতা করাইবার
চেষ্টাকে "পুনঃনিবন্ধন" বলা যাইবে।

অনুবাদ]

আচার্যের সাধিত
ভাগ্য নগণ্য
কার্য হইবে

কিহু
"অন্যের বস্তু"
জ্ঞান" "বিশিষ্ট
মত" ইত্যাদি
নিবন্ধন করা
জ্ঞান মত—সেই
বাস্তব ভাগবত
"ঈশ্বর ভাষ্য"
অন্য ভাগবত
তাহাতে কি
স্বপ্নে থাকিবে
একাদশ কণ্ডে
স্বপ্নের সকল
জ্ঞানকেই
বিস্তৃত বলিয়া
উল্লেখ না

কিহু
এরূপ আ
বিশিষ্ট আ
গোত্রীয়
বাস্তব ক
এই আ
বিবৃতি হই
অন্যের ম
অন্যের ম

কম্বুদের সম্বন্ধে বিবেচন কর এবং ভূমিত শব্দও ভুলিতে পারে। প্রত্যয়-
ভাষ্যে লক্ষ্য বসিতাই দৃষ্টব্য। শব্দার্থেই যদি অপ্রামাণ্য স্বীকার
করি ত হয়, তবে তিনি বৈদিক কল্পিতকল্প মুখেই কুঠারামত কর আর কি ?

(২) “কল্প করিতে করিতেই শতবর্ষ জীবন দারণ করবে।”
“অনন্ত সক্ষা উপাসনাই করিবা।” “মানজীবন অধিকার দত্ত কর,
ভুক্ত।” “মি নিমেষে নিরূপিত করেন, তাহাকে বারমাসাই বলা
মায়।” ইত্যাদি বর্ণিত থাকে যে সকল কল্পের দারণ্যের কল্পিতকল্প
নির্দেশ করা হইয়াছে এবং দাতাদের ভাগে বারমাস প্রত্যয় কর দারণ্য
জন্য দায়—সেইসকল বর্ণনামাত্র, বর্ণিত কল্পের ভাগ উপদেশ করিয়াছে
হাস্য্য ভাববৎ বৈদিককল্প; ভাগ প্রথমকল্পে (৩১৭) বলিয়াছেন
“অনন্ত ভাগ করিয়া যদি কেহ ইতিচরণকমল ভজন করিতে করণে
অপকল্প অপহৃত্যেই তাহার মেহপাত হইয়া যে স্থানেই সাতিক না কেন,
তাহাতে কি তাহার কোনও অকল্যাণ হইতে দেখা গিয়াছে? আর
অনন্তে থাকিয়া ভজন করিয়াই বা কে কি পুত্রবার্হ লাভ করিয়াছে?”
একাদশ বৃহৎ আছে—“নিম্ন আরা করুক বিহিত গুণলোমাদি এবং
অকল্প সকল দৃষ্টাদিও সমস্ত ভাগ করতঃ আমাকেই ভজন করেন—সেই
জনকেই সাধুশ্রেষ্ঠ বলিয়া জানিবে।” এইভাবে অনেকগুলিই কল্পভাগের
বিবৃত্ত বলিয়া কীৰ্ত্তিত হইয়াছে, প্রাচীন নিবন্ধাবলিতেও এই বাক্যসমূহের
উল্লেখ নাই বলিয়া বৈদিককল্প ভীষণবৎ প্রমাণসহ নহেন।

(৩) এক্ষণে উক্ত আশঙ্কার পরিহার করিতেছেন—হে বৃহৎ!
একপ্র আশঙ্কা করিব না। বেদেও অধিকারীর পক্ষে কল্পশাসিতকারের
নিবারণ আছে; যথা—“এই কথা বিবাক্ষণ বলিয়াছেন—হে কল্প-
বোধের প্রকাশন! আমরা কেন অপচরণ করিব? আর কেনই না
ভজনে করিব? পূজকালে অধিষ্ঠানগণই অধিকার বদ্ধ করিয়াছেন
এই আশঙ্কেই অবগত হইয়া প্রাক্ষণ্যপন পূজাসনা ও বিতদাদনা হইতে
নিবৃত্ত হইয়া ভিত্তিটন করিয়া থাকেন; কল্প দ্বারা অকল্প প্রকাশন
কল্পিতকল্প হইতে হয় না, কিন্তু তাহাই অমরক প্রাপ্ত হইয়া যায়।” ইত্যাদি
আত্মপ্রকাশের দৃষ্টান্তকার। শব্দে নিম্ন বৈদিক কল্পের আশঙ্কা

কিনান কোমরোৎসাহ ! এইজন্য মহাভারতের মোক্ষদণ্ডে শিতাশূরভ্রমর
 প্রভৃতিতে নিরুত্তর উল্লেখ করিয়া প্রার্থনা করা হইয়াছে ।
 রূপ : অমূল্যের অধিকার নিজস্ব প্রভাবে কর্মকাণ্ডের উপদেশ করিলে
 ইতিবাচক কীর্তি বা অশরীর্য করিয়াছেন কে ? অতএব বলিতে হইবে যে
 সুমি নৃপবংশতঃ ই কথা বলিয়াছে ।

(৩) প্রাচীন নিবন্ধানিতে শ্রীভাগবতের উদাহরণ দৃষ্ট হয় পাট
 কলিমা যে আপত্তি ছিল, তাহারও বশ্তন করিতেছেন—প্রাচীন গৌড়কৃত
 মহাভারতপ্রাচীন নামক আর্ন্তনিবন্ধে গুণে ভাগবতের আভাষ হইলে আশ-
 চর্য্যবানের বচনে লোপ উল্লেখ করতঃ কলিমাণের পণ্ডিততা বিনান জ্ঞ
 জ্ঞানভাগবতের কতিপয় বচন লিখিত বলিয়া প্রতিজ্ঞা করিয়া ই নিবন্ধে
 বহু ভাগবতবচন উদ্ধার করিয়াছেন । অতি প্রাচীন মধুসূদনও নিজভায়ে
 শ্রীভাগবতের বচন পরিচয়ছেন । প্রাচীন হেমচন্দ্রও কলিমাণনিবন্ধ
 প্রমুখে শ্রীভাগবতের একাদশ স্কন্ধের “আরাগণ কলিমাণকে প্রমাণ
 করেন” ইত্যাদি বহু বচন উদাহরণরূপে উদ্ধার করিয়াছেন । যোগদেব
 ‘বৃন্দাবন’ ও ‘হরিশালা’ নামক দুইখানা নিবন্ধ এবং ‘গরুড়মঙ্গলপ্রিয়া’
 নামে উহার এক টীকা রচনা করিয়াছেন—বিজ্ঞানিদি ভট্টাচার্য্য স্বরূপ
 “মহারাজমায়াস” নামের আর্ন্তনিবন্ধেও “হরিতত্ত্ব দেবকন, গরুড়
 ভূত কলের দ্বারা নহেন” প্রভৃতি শ্রীভাগবতের বচন গ্রহণ করিয়াছেন ।
 মহাদেব ‘ভগবদাম্বিকোদ্ধৃতি’, অনন্তদেব ‘মথুরাভাবপ্রকণে’, রামচন্দ্র
 ‘ভক্তি প্রকাশে’ এবং মধুসূদন ‘ভক্তিরসায়নে’ শ্রীভাগবতের বচনাবলি
 সংগ্রহ করিয়াছেন । বিষ্ণুপুরা নামক বীজগুণ শ্রীভাগবতের লোকন না
 দারাই ‘ভক্তিরসাবলী’ নামক গ্রন্থ রচনা করিয়াছেন । অপ্যার্য্যকৃত
 ‘শিবভক্তিবিবেকে’ “কণ্ঠক করিয়া প্রস্থান করাই উচিত” ইত্যাদি ভাগবত
 লোকটি লিখিয়াছেন । এককণ্ঠে নির্ণয়নিক্রমে, চরিত্র-পাতি-মত ব্যাখ্যায়,
 ভগবদ্রহস্য, সিমকল-স্বোক্তাদি বহু নিবন্ধে মনোঃ শ্রীভাগবতের লোক উদ্ধৃত
 হইয়াছে । শ্রীভাগবতেরও বহু প্রাচীন টীকা আছে—চিৎসুখী, বিজয়
 ফল্ল, বিদ্যাকামধর, সখ্যকোক্তি, নতরূপিকা, ভকতবরা অবদর্শনা,
 সুনিভা-প্রবন্ধি ইত্যাদি ভাষ্যবিশেষ প্রভৃতি । অপ্রাচীন টীকাও বহুই

অশ্বিনা
 অশ্বিনা
 অশ্বিনা
 অশ্বিনা

পান

অশ্বিনা
 অশ্বিনা
 অশ্বিনা
 অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

অশ্বিনা

আছে। এই সকল মহাশিষ্টাচার কতক অসম্ভব শ্রমসাধ্যবশত
অসম্ভবতার তুমি অসম্ভব সমস্ত মনিয়েই পরিচয় দিচ্ছ।

স্বাক্ষর ভাগবতের অপ্রাচ্যনা-নিরাস নামক পঞ্চমী প্রভা ॥ ৫ ॥

যষ্ঠ প্রভা ।

(১) এই বেদমতের সর্বমাত্র ভাগবতের ভয়ে **বাচস্পতি**-
পানক করেকজন নিজস্ব গোপন করতঃ এইরূপ কল্পনা করে—
মাতঃ, স্বাক্ষর ও পানাদি ইহাতে ভাগবতের লক্ষণাদি পরিচয় হইয়া
আত্মকল্পিত হিঙ্গবৎ বোপদেব বাসের নাম দিয়া সংগ্রহি প্রচলিত
শ্রমসাধ্যবত রচনা করিয়াছেন। বাসরূপ ভাগবত অত্র গ্রন্থ। এই
এক বদি বাসদেব রচিতই হইত, তবে ইহাতে গায়ত্রী ও পদলালিতা
সংকীর্ণ না, বাসরচিত পদপুৰাণাদিতে ত শ্রমসাধ্যবতের স্থায় গাঢ়-
বন্ধাদি দৃষ্ট হয় না। কাজেই এই শ্রমসাধ্যবত নবীন আধুনিক হইবে।

(২) এক্ষণে এই মতের **নিরাসন**-করে বর্ণিতছেন—
ছান্দোগ্য ও ঐতরেয়াদি বেদে মহামহা দূতবদ্ধ দৃষ্ট হয়, বিষ্ণুপুরাণে পদ-
লালিতা ও দূতবদ্ধ বিদ্যমান আছে; রামায়ণের স্বন্দরাকাণ্ডেও পদলালিতা
দৃষ্ট আছে। শ্রমসাধ্যবতীভাটে ত দূতবদ্ধ ও পদলালিত উভয়ই বর্তমান।
তাহা হইলে! এই সকল প্রবন্ধেও নবীন বলনা কেন, বলিতে পার কি?
কল্পতঃ ছান্দোগ্যাদির স্থায় শ্রমসাধ্যবতেরও দূতবদ্ধাদি স্বভাসিক, অতএব
ইহাতে শঙ্কার কোনও কারণ নাই। আর এক কথা—অত্র নামে গ্রন্থ
প্রচার ঘনলোভ অথবা মহাবন্ধুর হিদাবে দেখা যায়। এই উভয়ই
বাস ইহাতে বোপদেবের থাকিতে পারে না, অতএব ব্যাসনামে স্তাঃ
রচনা হইতে পারে না। পরন্তু নিজবাক্য আর্থ বলিয়া প্রচার করতঃ
প্রাক-রচনা করিলে মিথ্যাচারী হওতঃ নিজকে পাতিত করিতে
হয় এবং মহাপাপী হইতে হয়, এই প্রকার গৃহীত আচরণ কি বোপদেবের
ভায় মহাজন করিতে পারেন?

(৩) শ্রমসাধ্যবত বোপদেব-রচিত কি হইতে পারে?—

[illegible][illegible]

সপ্তম প্রভা ।

১১) কেত কেত এইরূপ বলিয়া থাকেন—ভাষ্য, এই অক্ষপোষক প্রথম সীমাহীন মাননীয়, কিন্তু তাহাতে দশমস্তরের ১২শ, ১৩শ ও ১৪শ অধ্যায়ের অধ্যাত্ম-বর্ণনা একমোচন, বিবস্ত্রবর্ণনা এবং বালাপোষক লীলার সংজ্ঞা বর্ণনা থাকায় তাহাতে সীমাহীনবতার হ্রাস সম্পূর্ণকৈ এই আকার তিনটির ভুলের না থাকায় এই তিনটি প্রাপ্তিই বলিয়া অধ্যাত্মক হয় । তাহাতে ভাষ্যের মোহ ও বিবস্ত্রবর্ণনা যথঃ—অদ্বিভোচন অসংযায়ের সঞ্চিত একত্র ভোজনলীলা দর্শন করিয়া ঈশ্বরের দ্বৈতত্বের মানকান ভাষ্য মোহিত হইলেন ; কিন্তু ভাষ্য তাহা মোহ সত্ত্ববর্ণন নহে, যেহেতু ভাষ্যবান তাহাকে বর দিয়াছেন—“তুমি কল্পে বিকল্পেও বিমোহ লাভ হইবে না।” লজ্জাও বলিয়াছেন—“ওহে ! আমার বাক্য কল্যাণ মিথ্যা হইবে না, আমার মনও কল্যাণ মিথ্যা মনে পড়িত হয় না ; আমার ঈশ্বরসমূহও কখনও অসংপথে থাকিত হয় না, যেহেতু আমার উৎকর্ষাশ্রয় হৃদয়ে ত্বরিত বদ্ধ হইয়াছেন।” “আমরূপে পরিজাত না হইলে অজান বশতঃ সমুদায় প্রাপক প্রকাশ প্রায় এবং জ্ঞান হইলেই ভাষ্য আমার বিলীন হয়” ; ইত্যাদি ঘটনে ব্রহ্মসূত্রার্থে ভাষ্যের রক্ষা-বিবস্ত্রবাদই বশিত হইয়াছে, কিন্তু তাহা ও বৈষ্ণব-সিদ্ধান্তবিরোধী । “এইভাবে কুমারবরমোহিত পলায়ন, সেতুবন্ধ ও মকটবৎ ‘সুন্দরনাথ’ বিবস্ত্র বিহার করিয়া কৌমারকাল হ্রদে অভিবাহিত করিলেন।” এই যে ৪টি একাদশ অধ্যায়ের আশ্রয় পত্র । কৌমারলীলা সমাপনাতে ১৫শ অধ্যায়ের আশ্রিতে বর্ণনা আছে, “অতঃপর পৌণ্ড্রবরঃ সম্পন্ন ব্রহ্মবরমাম হ্রদে পশুপাতকরূপে লীলা করিয়াছেন” ইত্যাদি পৌণ্ড্রলীল বর্ণনা । এইরূপে দেখা যায় যে এই উভয় লীলাই সমকালে বর্ণনা করা হইয়াছে এবং শেষে ঈশ্বরার্থবস্তের অর্থজ্ঞেয় সময়েও এই তিনটি অব্যাহত উল্লিখিত হয় নাই । অতএব নিশ্চয়ই কোনও ব্যক্তি এই তিনটি অব্যাহত হইয়াছে প্রক্ষেপ করিয়া থাকিবে ।

(২) এক্ষণে এই আশঙ্কার পরিহার করিমাছেন—হে মহাবুদ্ধ! (দোষণাস সোধন!) তৃতীয় স্বল্পেও ব্রহ্মমোহের উল্লেখ আছে; ভগবান্ ব্রহ্মাকে যে বর দিগাছেন বলিতেছি, তাহার অর্থও তখন—“কল্পসমূহে যে বিকল্প অর্থাৎ সৃষ্টি তাহাতে বৈবস্মাদি দোষসমূহ দেখা তুমি মোহিত হইবে না,” কিন্তু এই অর্থ নহে যে “আমার মায়াতেও তুমি মোহিত হইবে না। আরও দেখ বলবে ও শিব, যাহারা এক্ষা হইতে উচ্চকোটিতে বিরাজিত, তাহারাও ভগবনের মায়ায় মোহিত হইয়াছেন। কাজেই উক্ত শ্লোকে “কখনও তুমি মোহিত হইবে না”—একথা ত বলা হয় নাই। এইভাবে ব্রহ্মার নিজরূপ অবস্থা বর্ণনায়ও অর্থসঙ্গতি করিতে হইবে। তাহাই যদি না হয়, তবে তৃতীয়-স্বল্পে সরস্বতী কর্তৃক দৈবরূপাভিমান পরিহার-সূচক তাহার মোহ বর্ণনা এবং একাদশে “হারা সমান অভাস দ্বারা” ইত্যাদি বিবর্ত বর্ণনাও প্রাপ্ত হইয়। যদি বল যে তোমাদের বিবর্ত-বর্ণনের কি সঙ্গতি (উদ্দেশ্য) আছে, তাহা বলিতেছি—বিবর্তবর্ণন বৈরাগ্য-প্রাপ্তিপাদক অর্থাৎ আবশ্যে ভ্রমের সত্তাবনা দূর করে।

(৩) পুনশ্চ ঘোরতর আশঙ্কা এই যে একাংশাধ্যায়ের শেষপত্র এবং পঞ্চদশাধ্যায়ের আদি পত্রের দ্বারা লীলাষয়ের সঙ্গতি-লাভে তদ্ব্যব-বর্তী অব্যায়ত্রয় প্রাপ্ত হইবে। ইহার সমাধান কারতেছেন—কৌমারী লীলা সমাধা করিয়াও ঐ অব্যায়ত্রয়াদি লীলার পূর্ণাঙ্গত্ব ও আশ্চর্য্যকরত্ব জানিয়া পরাঙ্কিত মহারাজ কর্তৃক প্রাপ্তি শুকদেব অঙ্গপথে আনিয়া ঐ সব লীলা বর্ণনা করাতো কিছুই দোষ ছিল নাই। সার কথা এই—এখানে অব্যায়ত্রয়াদি লীলা অসঙ্গত নহে, যেহেতু ইহারও কৌমারীলীলার পরবর্তী এবং পৌণ্ড্রলীলা বর্ণনা না করিয়াই ইহার বর্ণনা হইয়াছে। আর পুনরুক্তি বলিয়া অসঙ্গত হইয়াছে—এই কথাও বলিতে পার না; যেহেতু পূর্বে ঐ লীলাগুলি উল্লিখিত হয় নাই। আর “কৌমারীলীলা সমাপন করিয়াও” এই উক্তিও সঙ্গার কারণ হইতে পারে না। যেহেতু শ্রোতার প্রিয়তম বিচিত্র স্মৃতি-পথে আকৃষ্ট সেই লীলা-বর্ণনায় সমাপনের পর বলা হইয়াছে বলিয়া

দোষও নিরস্ত
কি প্রকারে
সেই আশঙ্কা
হত্যাধি পরো

সূচনা না প
অন্তর কহি
হইতে তুমি
নির্দিষ্ট হই
বাক্য অবন
অথকামাদি
অব্যায়ত্রয়
পারোত্তর
নামক লী
গুলিকে
টিকাকার
অন্তাভা
সঙ্গত হয়
কথাদি
এই প্রণে
ইচ্ছা
সোধ
সঙ্গত
প্রাপ্তি
স্বক
২০
ভা
অ

কোমল নিরন্তর হইল। যদি বল “ঐ লীলা যে শ্রোতার প্রিয়তম, তাহা কি প্রকারে জানা যায়?” তাহার উত্তর শুনি—ঐ গ্রন্থের ১৭৭৩ স্টোকে আছে “তুমি কৃষ্ণের অজ্ঞাত অদ্ভুত বাল্যচরিত্ত বর্ণনা কর” ইত্যাদি পরোক্ষতের উক্তিই তাহার প্রমাণ।

(৪) ছান্দসকল্পে শ্রীমদ্ভাগবতের অঙ্কুরমলিকায় এই লীলার সূচনা না থাকায় এই তিনটি অধ্যায় প্রাক্ষিপ্ত হইল—এই আপত্তির খণ্ডন করিতেছেন। গোপীগীতে বিবজল হইতে এবং বাল্যরাক্ষসাদি হইতে তুমি উদ্ধার করিয়াছ—এই শ্লোকের ব্যালরাক্ষস বলিতে অধাপ্রদই নির্দিষ্ট হইয়াছে। তৃতীয়স্কন্ধের ‘যন্ন ব্রহ্মস্বাভিদে’ অর্থাৎ ‘যে সকল বাল্য অখনাশন ভগবানেবা বিশ্বরচনাদি লীলাভাবাদ হইতে বিরক্ত হইয়া অথকামাদি বিষয়ের মতিনালিকা কুকথা শ্রবণ করে’—এই শ্লোকেও ঐ অধাপ্রদের বধের জন্ত শ্রীভগবানের নামোল্লেখ আছে। ব্রহ্মাণ্ডে, পান্ডোত্তরখণ্ডেও এই লীলা প্রসিদ্ধই আছে। সর্পলয় এবং চকুর্খুখ নামক লীলাস্থলদ্বয়ও এখন পর্য্যন্ত বিখ্যাতই আছে। কাজেই এই লীলা-গুলিকে প্রাক্ষিপ্ত বলিতে পারা যায় না। আপনি ব্যাভাত অজ্ঞাত টীকাকারগণ মূল বলিয়াই স্বীকার করিয়া উহাদের ব্যাখ্যান করিয়াছেন। অজ্ঞাতাগে অনুচনমাত্রেই যদি পুণোক্ত লীলাত্রয়ের প্রাক্ষিপ্ত দোষ বলা সম্ভব হয়, তবে সপ্তম ও একাদশ স্কন্ধে বর্ণাপ্রমাচার এবং নিমিজায়ন্তের কথাদিরও অনুচন হইয়াছে বলিয়া তাহারও প্রাক্ষিপ্ততাদোষে হুটু হইল। এইরূপে অজ্ঞাত কথাদিরও অবস্থা অনুসন্দের। কাজেই পূর্বে শ্লোকে ইহাকে ‘মহাবুদ্ধি’ বলিয়া সম্বোধন করা হইয়াছে। ইহা উপহাস-বাজক সম্বোধন। তাৎপর্য্য এই যে শ্রীভগবানের অসাধারণ ঐশ্বর্য্য, ব্রহ্ম ও ভক্তদের নীহিমাত্মশয্য বর্ণনা করিতে প্রবৃত্ত হইয়া আপনি অদ্যায়ত্রয়কে প্রাক্ষিপ্ত বলায় আপনাকে মঠা অবুদ্ধি বলাই যথার্থ হইয়াছে। বসন্তাচায্যও প্রবৃত্ত পুরুষোত্তম-সহস্রনামে ঐ অধ্যায় তিনটির অর্থ লইয়া নামানু-সূচনা করিয়াছেন। অতএব ইহাই প্রকান্তভাবে বলা হইতেছে যে ভাগবতে ৩৩৫ অধ্যায়ই আছে। এখানে শ্রীধরস্বামির বচন হইতে আশঙ্ক্য ধরিতেছেন, তিনি বলিয়াছেন “এই ভাগবতের ছান্দসঃ ত্রিশত

শাখা আছে।" আশীতি প্রতীকমান অর্থে ৩৩২ শাখা বলিলে ভ্রম হইবে, কেননা তিনি অধ্যায়-সংখ্যাও শ্লোক সহিত সমগ্র গ্রন্থেরই টীকা করিয়াছেন এবং এই অর্থ করিলে বাক্যব্যাখ্যার পদ হইবে "বাজিংশং শিশতী"। কাজেই উহার সমাস বাক্য করিতে হইবে—"বজ্রিশ, তিন ও তিনশত অর্থাৎ ৩০৫," বন্দনমাশে ক্লীবলিঙ্গ ও একবচন হইল। 'শতানি' এই পদের বহুবচন কপিঞ্জলালম্বন। তাহা তিন সংখ্যাতে পর্যাবসিত হইবে, নতুবা অনবত্তা দোষ হইবে।

ইতি পঞ্চাশতগুণবাদ বা বিজয়ধ্বজীয় গুণবাদ-নিরাস নামক
সপ্তমী প্রভা।

উপসংহার।

(১) এতক্ষণে চব্বিগুণ কতক সমন্বিত শব্দরূপ পঞ্চাশ দ্বীকৃত করিয়া বেদ এবং তাহার সার-স্বরূপ শ্রীমদ্ভাগবতের উৎকর্ষ বর্ণনা করিতেছেন। সম্বন্ধগণ কতক প্রশংসিত হইয়া কবিরাজ বিবাজমান তরলও যদি ককুরগুলি বিকট চীৎকার করে, তাহাতে ঐ হস্তিবেগে কোনও ক্রটি হয় কি?

(২) নিজ শ্রমের সফলতা বর্ণন করিতেছেন—বেদে ও ভাগবতে কৃতিসম্পন্ন জনগণের ঐ ঐ গ্রন্থে যদিও কোনও প্রকার সন্দেহ নাই, তথাপি এই সিদ্ধান্তদর্পণোক্ত যুক্তিপ্রমাণাদি জ্ঞাত না থাকায় কুসংস্কারের কদম্বাভাষায় বিম্ব হইতে পারেন। কাজেই ইহার তাৎপর্য অবধারণ করিয়া তাঁহার যদি স্তম্ভ পান, তবে আমার সকল শ্রমই সার্থক হয়।

• 'বনপ্রে কপিঞ্জলাবলভেত' অর্থাৎ 'বনস্থকালে কপিঞ্জল নামক পুত্র পাঞ্চাল দ্বারা মজ করিবে' এই উক্তিতে কপিঞ্জলের সংখ্যা নির্দেশ না হওয়ার বিচারা এই যে তিনটি কি ততোধিক পক্ষেরই প্রয়োজন হইবে। তখন সিদ্ধান্ত এই হইল যে তিনটি পক্ষান্তেই কাব্য হইবে। যথা শ্রীমদ্ভাগবত—

"কপিঞ্জলেষু ত্রিভাঙ্গা ঐচ্ছিকা স্তবমেব বা।

আত্মা বহুসাম্যাদ্ ত্রিভেদেনৈব কৃতঃ ৩: ৮"

খণ্ডন করিতেছে
যুক্তিবারী দ্বারা
প্রীতি সম্পাদন
নামক বিপ্লব
যুক্তি-নিচয়ে
বৈষ্ণবগণের

নিজ নাম প্র
অলঙ্কৃত, নি
সাধুসম্বন্ধন

(৩) এই গ্রন্থে প্রবর্তকের নাম প্রকাশ করিয়া বনির্মাণস্থ-নাম
 খণ্ডন করিতেছেন—ঐবিষ্ণু-কর্তৃক প্রেরিত ও প্রাচীন মহাজনদিগের
 যুক্তিধারা দ্বারা নিবদ্ধ এই সিদ্ধান্তদর্পণ নামক গ্রন্থখানি বৈষ্ণবগণের
 প্রীতি সম্পাদন করুক। পক্ষান্তরে—নিজমিত্র পরম ভাগবত শ্রীনাথ
 নামক বিপ্রবর কর্তৃক প্রেরিত হইয়া এই গ্রন্থখানি প্রাচীন মহাপুরুষদের
 যুক্তি-নিচয়ে গ্রথিত হইয়াছে। অতএব প্রার্থনা যেন এই সিদ্ধান্তদর্পণ
 বৈষ্ণবগণের প্রীতিবর্দ্ধন করিতে পারে।

(৪) গ্রন্থের সজ্জনগণ কর্তৃক বাঞ্ছনীয়ত্ব বলিয়া গ্রন্থকারের
 নিজ নাম প্রকাশ করিতেছেন—উত্তমোত্তম যুক্তিক্রম ভূষণসমূহ দ্বারা
 অলঙ্কৃত, বিদ্যাভূষণ-নির্মিত হর্ষবিধায়ক এই সিদ্ধান্ত-দর্পণে
 সাধুসজ্জনদিগের বাঞ্ছা হউক।

ইতি শ্রীসিদ্ধান্ত-দর্পণ সমাপ্ত।

শ্রীশ্রীমদ গুরুরে সমর্পিতমস্ত ।

